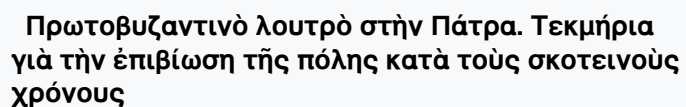

Vol 16 (2003)

SYMMEIKTA 16

Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

doi: [10.12681/byzsym.913](https://doi.org/10.12681/byzsym.913)

Copyright © 2014, Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Α., & ΜΟΥΤΖΑΛΗ Α. (2008). Πρωτοβυζαντινὸ λουτρὸ στὴν Πάτρα. Τεκμήρια γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς πόλης κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους. *Byzantina Symmeikta*, 16, 315–356. <https://doi.org/10.12681/byzsym.913>

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΟΥΤΡΟ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ
ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μνήμη Ν. Οικονομίδου

Α.- Τὰ λουτρά στις πρωτοβυζαντινές πόλεις τῆς Πελοποννήσου:
ἡ περίπτωση τῆς Πάτρας

Ἡ λειτουργία θερμῶν, βαλανείων καὶ λουτρῶν μέσα στις πρωτοβυζαντινές πόλεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο, ποὺ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἀρχαίων καὶ ρωμαϊκῶν ἀστικῶν κέντρων¹. Στὰ πλαίσια μιᾶς κοινωνίας, ποὺ ἀποθέωνε τὸ σῶμα καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες του, οἱ θερμές καὶ τὰ λουτρά ἦταν χώροι συγκέντρωσης νέων, ἀθλητῶν, ἀσθενῶν καὶ ἄλλων ἀνθρώπων, μὲ σκοπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν περιποίηση τοῦ σώματος, καθὼς καὶ τὴ σύναψη κοινωνικῶν ἐπαφῶν καὶ συναναστροφῶν. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο² μὲ

¹ Ὁφείλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸ διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικάνικης Σχολῆς στὴν Κόρινθο Guy Sanders. Ἀκόμη εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὴ νομισματολόγο Βάσω Πέννα, στὴ φίλη ἀρχαιολόγο Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου καθὼς καὶ στὴν ἀρχαιολόγο Ἀναστασία Γιαγκάκη.

1. Γὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ λουτρῶν στὰ πρώιμα βυζαντινὰ χρόνια, βλ. A. BERGER, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27], Μόναχο 1972, 21-55. Γὰ τὰ λουτρά στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, βλ. κυρίως F. YEGÜL, *Baths and Bathing in the Late Antique and Early Byzantine World*, στὸ *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Νέα Ὑόρκη 1992· A. FARRINGTON, *The Introduction and Spread of Roman Bathing in Greece*, στὸ J. De LAINE – D. E. JOHNSTON (ἐπιμ.), *Roman Baths and Bathing, Proceedings of the First International Conference on Roman Baths, Part 1: Bathing and Society* (= *JRA* 37, 1999), 57-65. Γὰ τὴ βαλανευτικὴ γενικὰ, βλ. R. GINOUVÈS, *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 200], Παρίσι 1962.

2. C. MANGO, *Daily Life in Byzantium*, *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, JÖB* 31/1, 1981, 337-341. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη γύρω ἀπὸ τὰ λουτρά στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, βλ. A. BERGER, *Τὰ λουτρά στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, στὸ Τα λουτρά στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο*, ἐφ. *Καθημερινή, Ἐπὶ ἡμέρας* (Κυριακὴ 13 Μαΐου 2001), 18.

όρισμένες διαφοροποιήσεις, που σχετίζονται κυρίως με την αλλαγή των αντιλήψεων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ σῶμα, καθὼς καὶ τὴν ὑποκατάσταση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῶν πόλεων ἀπὸ τὴν Ἑκκλησία. Ἡ ὑπαρξη τοῦ λουτροῦ στὴν πρωτοβυζαντινὴ πόλη συμβόλιζε τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀστικῆς ζωῆς, που συνεχῶς περιοριζόταν³. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς τέλεσης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. πιστεύουμε ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς αλλαγῆς τῶν αντιλήψεων που εἶχαν ἤδη συντελεσθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα⁴ ἐνῶ εἶχε ἐπιπτώσεις στὸν περιορισμὸ τῆς χρήσης τῶν λουτρῶν, καθὼς καὶ στὴ σταδιακὴ αὔξηση τῆς χρήσης τῶν ἀτομικῶν λουτήρων⁵. Τότε ἄρχισε ἡ βαθμιαία ἐγκατάλειψη ἢ ἡ αλλαγή στὴ χρήση τῶν χώρων τῶν λουτρῶν, ὅπως προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου λειτουργοῦσαν πολλὲς θερμές, λουτρὰ καὶ βαλανεῖα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀθλητῶν, που ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἀγῶνες⁶.

Ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν πρωτοβυζαντινῶν λουτρῶν τῆς Πελοποννήσου διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τους μειώνεται σὲ σύγκριση μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ ὡστόσο ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., σὲ ὅλες τὶς μεγάλες πόλεις (Κόρινθος, Ἄργος, Πάτρα, Σπάρτη, Αἴγιο, Μεσσήνη, Τεγέα κ.λπ.), σὲ ἄλλες ἀγροτικῶν χαρακτῆρα ἐγκαταστάσεις (Ὀλυμπία, Ἐπιτάλιο), σὲ ἀγροικίες καὶ ἐπαύλεις (Ἄκρα Σοφία Ἰσθμίων, Ἅγιο Βασίλειο Κορινθίας, Κοκκινόρραχη Σπάρτης), καθὼς καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές (βασιλικὴ Ἁγίας Κυριακῆς Φιλιατρῶν) κ.λπ. Ὡς ἐκδήλωση τῆς συνέχισης τῆς ἀστικῆς ζωῆς τὰ λουτρὰ κτίζονταν στὸ κέντρο συνήθως τῶν πόλεων καὶ σὲ σημεία ὅπου ἡ πρόσβαση ἦταν σχετικὰ εὐκόλη καὶ ἀπρόσκοπτη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λουτρὰ τῶν πρωτοβυζαντινῶν πόλεων

3. YEGÜL, Baths and Bathing, 22.

4. Στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἀπαγορεύθηκε ἡ τέλεση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ἐνῶ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐπιγραφῆς ὅτι ἡ τελευταία γνωστὴ Ὀλυμπιάδα πραγματοποιήθηκε τὸ ἔτος 385, βλ. σχετικὰ J. EBERT, Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften aus Olympia (Inv. 1148), *Nikephoros* 10, 1997, 217–233.

5. Γιὰ τὴ χρήση ἀτομικῶν λουτήρων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ, βλ. R. GINOUVÈS, Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère, *BCH* 79, 1955, 145–152.

6. Ὁ χώρος τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς Ὀλυμπίας, κοντὰ στὸν ποταμὸ Κλαδέο, χρησιμοποιήθηκε στὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ὡς ἀποθήκη κατοικίας καὶ ἀργότερα ὡς τόπος ταφῆς, βλ. A. MALLWITZ, *Olympia, und seine Bauten*, Μόναχο 1972, 274–276. Ὁ λουτρικὸς χώρος στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ἱεροῦ, κοντὰ στὸ Λεωνίδαῖο, πιθανὸν χώρος ὑγιεινῆς, μετασκευάστηκε τὸν 5ο αἰ. σὲ ἐργαστήρι παραγωγῆς οἴνου χωρὶς καμία μεταβολὴ τῆς προηγούμενης διαρρύθμισης, βλ. Th. VÖLLING, Παραγωγή κρασιῦ στο ἱερό του Ὀλυμπίου Διὸς στο πρῶμο Βυζάντιο, στὸ Γ. Ἀ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ (ἐπιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ. Ἀμπελοοινικὴ Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου*, Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο, Κτῆμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ἡλείας, Ἀθήνα 2001, 35–36.

είχαν άμεση πρόσβαση σὲ σημαντικούς αστικούς δρόμους, ὅπως συμβαίνει στὶς περιπτώσεις τῆς Κορίνθου⁷, τοῦ Ἄργους⁸, τῆς Πάτρας, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε πιὸ κάτω. Κοντὰ σὲ σημαντικὲς ἀστικὲς ἀρτηρίες θὰ βρίσκονταν τὰ λουτρά καὶ τὰ βαλανεῖα ποὺ ὑπῆρχαν καὶ σὲ ἄλλες μεγάλες πελοποννησιακὲς πόλεις, ὅπως ἡ Τεγέα⁹ καὶ ἡ Μεσσίνη¹⁰.

Τὰ πρωτοβυζαντινὰ λουτρά τῆς Πάτρας, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἀνασκαφικὰ εἶναι λίγα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ εἶχαν δημόσιο χαρακτῆρα γιατί ἐντοπίσθηκαν σὲ σημαίνουσες θέσεις τοῦ κέντρου τῆς πόλης καὶ εἶχαν ἄμεση πρόσβαση στοὺς σημαντικότερους δρόμους τῆς¹¹. Στὶς δημόσιες λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς Πάτρας συμπεριλαμβάνεται τὸ μεγάλο βαλανεῖο τοῦ 6ου αἰ., ποὺ ἀνασκάφηκε στὰ Ψηλαλῶνια (ὁδὸς Βύρωνος 1 καὶ Χεῖλωνος Πατρέως)¹² (σχ. 1, ἀρ. 2), σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενο ἐδῶ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Γούναρη. Σὲ βαλανεῖο ἀποδόθηκαν ἐπίσης τὰ κατάλοιπα ἀψιδωτοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Χαραλάμπη

7. Γὰ τὴν πόλη τῆς Κορίνθου καὶ τὸ μεγάλο λουτρὸ ποὺ λειτουργοῦσε στὴν ὁδὸ Λεκαίου καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο, βλ. Jane C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road* [Corinth XVIII], ASCSA, Princeton-New Jersey 1985, 7 κ.έ. Γὰ τὰ ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορωμαϊκὰ λουτρά τῆς Κορίνθου, βλ. ἡ ΙΔΙΑ, *Lavari est vivere. Baths in Roman Corinth*, στὸ Ch. K. Williams II - Nancy Bookidis (ἐπιμ.), *The Centenary 1896-1996* [Corinth XX], Princeton-New Jersey 2003, 303-317.

8. Ἀναστασία Παναγιωτοπούλου, Ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορωμαϊκὰ λουτρά στο Ἄργος, στὸ Anne Pariente - G. Touchais (ἐπιμ.), *Ἄργος καὶ Ἀργολίδα. Τοπογραφία καὶ Πολεοδομία, Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου Ἀθῆνα-Ἄργος 28/4-1/5 1990* [Ἑλληνογαλλικὲς Ἑρευνες 3], Ἀθῆνα-Παρίσι 1998, 375-376.

9. «Χρήμασι τοῖς Ἀγάθωνος ἐδείματο τῆδε λουτρὸν / δῆμος ὁ τῆς Τεγέας, θαῦμα καὶ ἐσσομένοισι»: R. Auberton - F. Buffère, *Anthologie grecque* 13, Παρίσι 1980, 185, ἀρ. 280. Βλ. ἐπίσης, D. Feissel - Anne Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TM* 9, 1985, 372, ἀρ. 138*. Τὸ περίφημο αὐτὸ λουτρὸ τῆς πρωτοβυζαντινῆς Τεγέας, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τῆς Μεσσίνης δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπισθεῖ.

10. Βούλα Ν. Μπαράνη, Παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές Μεσσίνης, στὸ Π. Γ. Θέμελης - Βούλα Κοντή (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνούς Συμποσίου*, Ἀθῆνα 29-30 Μαΐου 1998, *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσίνη καὶ Ολυμπία. Αστικός καὶ ἀγροτικός χώρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο*, Εταιρεία Μεσσηνιακῶν Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ἀθῆνα 2002, 91-92, ἀρ. 12, εἰκ. 10.

11. Τὸ λουτρικὸ συγκρότημα, ποὺ λείψανά του ἐντοπίσθηκαν στὴν ὁδὸ Μεσολογγίου 19, ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ὁδὸ Μεσολογγίου 23 καὶ εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ πατρινὰ λουτρά ποὺ βρίσκεται σὲ θέση λίγο πιὸ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸν κεντρικότερο ρωμαϊκὸ δρόμο τῆς πόλης.

12. Ἰφιγένεια Δεκούλακου, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 109-110· Ἀφέντρα Μουτζαλή, Ἡ πόλη των Πατρῶν κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο, στὸ Ἀ. Δ. Ριζάκης (ἐπιμ.), *Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτο Διεθνές Συμπόσιο Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἠλεία*, [Μελετήματα 13], Ἀθῆνα 1991, 259-260· ἡ ΙΔΙΑ, Τοπογραφικὰ τῆς μεσαιωνικῆς Πάτρας, *Ἀντίφωνον*, *Ἀφιέρωμα σὶνὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 146 σημ. 103· Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 49, 1994, Β1, 215. Ἡ χρονολόγηση τοῦ βαλανείου πραγματοποιήθηκε μὲ βάση τὰ νομίσματα τοῦ 5ου-6ου αἰ.

75-77 (σχ. 1, ἀρ. 3) και βρισκόταν σὲ λειτουργία μέχρι καὶ τὸν 5ο αἰ.¹³. Ἐπίσης, σὲ λουτρικὸ συγκρότημα ἀνήκουν τὰ λείψανα κτηρίου ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν ὁδὸ Μεσολογγίου 19 καὶ 23 (οἰκ. Μ. Μακρυγιάννη) (σχ. 1, ἀρ. 4)¹⁴. Ἀκόμη, μεγάλο ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ἀποκαλύφθηκε στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, κοντὰ στὴν παραλία¹⁵. Ἡ θέσις τοῦ βαλανείου, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία συνεχίσθηκε, ὅπως φαίνεται καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Πausanία μαντικὴ πηγὴ καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας (σχ. 1, ἀρ. 8). Ἀκόμη, χώρος συγκροτήματος ρωμαϊκῶν λουτρῶν (σχ. 1, ἀρ. 7), ἐντοπίσθηκε στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (οἰκ. Δ. Λυκουργῶτη), ὅπου μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του κατὰ τὸν 7ο αἰ. λειοῦργησαν δύο μεγάλοι κεραμικοὶ κλίβανοι, καθὼς καὶ τρίτος μικρότερος, μεταλλουργοῦ¹⁶. Τέλος, ἐρείπια ὑστερορρωμαϊκοῦ λουτροῦ ἐντοπίσθηκαν καὶ στὴν ὁδὸ Παπαδιαμαντοπούλου¹⁷ (σχ. 1, ἀρ. 5), ἐνῶ σὲ λουτρὸ ἀνῆκε πιθανότατα καὶ ὁ χώρος ὑποκαύστων ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Παναχαΐδος Ἀθηνᾶς, κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κάστρου¹⁸ (σχ. 1, ἀρ. 6). Ἡ λειτουργία τῶν λουτρῶν αὐτῶν ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τὶς ἀρχὲς 7ου αἰ.

Τὸ ἐξεταζόμενο λουτρὸ εἶχε πρόσβαση σὲ κεντρικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία, ποὺ ἦταν παράλληλη πρὸς τὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη, εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἦταν σὲ μεγάλῃ ἔκτασι λιθόστρωτη¹⁹. Τμήματα τοῦ δρόμου αὐτοῦ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς πόλης.

13. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β2, 358, πίν. 221α. Δεξαμενὴ, καθὼς καὶ ἀγωγοὶ τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐντοπίσθηκαν καὶ στὴν ὁδὸ Χαλαλᾶμη 39-41 (οἰκ. Ἄ. Γκίκα), βλ. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 49, 1994, Β1, 212. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολὺ κοντὰ στὸ βαλανεῖο αὐτὸ βρίσκονται τὰ σύγχρονα δημόσια λουτρὰ τῆς πόλης τῶν Πατρῶν, τὰ ὁποῖα ἦταν σὲ λειτουργία ὡς τὸ 1960 περίπου.

14. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 51, 1996, Β1, 213-214. Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται κοντὰ μὲ τὸ ἀμέσως πρὸς Β εὐρισκόμενο οἰκόπεδο στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀσημάκη Φωπῖλα 15 καὶ Μεσολογγίου, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 144-147. Τὸ λουτρό, τοῦ ὁποῖου ἐρευνήθηκε μικρὸ μόνο τμήμα, βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ καλικόστρωτου δρόμου μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Μεσολογγίου.

15. Γ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, *ΑΔ* 19, 1964, Β2, 183-184. Ἑλένη ΣΑΡΑΝΤΗ, Ἡ Πάτρα ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγητὲς ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ 1500, *Μνήμων* 5, 1975, 24-25. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Τοπογραφικά, 144-145. ἡ ἸΔΙΑ, Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν, 263.

16. Ἰωάννα ΜΕΝΝΕΓΚΑ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1, 140, σχ. 2, πίν. 87β.

17. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 46, 1991, Β1, 143.

18. Ὁ.π.

19. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Θέματα τοπογραφίας τῆς πόλης τῶν Πατρῶν, στὸ Ἄ. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ (ἐπιμέλεια), *Ανακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἠλεία* [Μελετήματα 13], Ἀθήνα 1991, 310 καὶ σημ. 27. Γὰ τὸὺς δρόμους τῆς Πάτρας εἰτοιμάζεται μελέτη ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, κυρίως Μαρία Σταυροπούλου καὶ Γεωργία Ἀλεξοπούλου.

B.- Τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 77-79, οἰκ. Πέτρου Τερζῆ

1. Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς

Σε σωστική ἀνασκαφή ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο μέχρι τὸ Μάιο τοῦ ἔτους 2001 στὴν ὁδὸ Γούναρη 77-79 (οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Π. Τερζῆ), κοντὰ στὴν πλατεία Ψηλαλωνιῶν στὴν Πάτρα (σχ. 1, ἀρ. 1) ἀποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρικῆς ἐγκατάστασης²⁰. Τὸ λουτρὸ σωζόταν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο ὕψος μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. (1843) καὶ ἦταν ὁρατὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης ὡς ἀρχαῖο κατάλοιπο²¹. Ἡ παλαιὰ οἰκία ποὺ κατεδάφισε ὁ Π. Τερζῆς γιὰ νὰ κτίσει τὴ σύγχρονη πολυώροφη οἰκοδομή του εἶχε οἰκοδομηθεῖ πάνω στὸ λουτρό, καταστρέφοντας μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του, ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση διατηρήθηκε τὸ κατώτερο τμήμα του (εἰκ. 1)²². Τὸ κτήριο ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφή ἦταν ἐνταγμένο στὸν πολεοδομικὸ ἴστο τῆς ρωμαϊκῆς καὶ πρωτοβυζαντινῆς πόλης μὲ πρόσβαση σὲ μία ἀπὸ τὶς κεντρικότερες ὁδικὲς ἀρτηρίες της, ἡ ὁποία ἔβαινε παράλληλα πρὸς τὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη καὶ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὸ λιμάνι²³. Τὸ κτήριο εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο μὲ ἀπόκλιση 20 μοιρῶν καὶ κατελάμβανε σχεδὸν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ οἰκοπέδου²⁴. Πρόκειται γιὰ τὰ λείψανα πρωτοβυζαντινοῦ λουτροῦ. Ἡ

20. Τὴν ἀνασκαφὴ πραγματοποίησε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀφέντρα Γ. Μουτζάλη γιὰ λογαριασμὸ τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐρεῖπια τοῦ λουτροῦ, περικλείεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Ἀθανασίου Διάκου καὶ Σισίνης καὶ βρίσκεται στὸ Οἰκοδομικὸ Τετράγωνο 458 τῆς πόλης (σχ. 1).

21. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1995³, λήμμα *βαλανεῖο*, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔτος 1843 σωζόταν βαλανεῖο, κοντὰ στὸ ρωμαϊκὸ ὠδεῖο τῆς πόλης καὶ τὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη.

22. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα σπιτιῶν, ποὺ οἰκοδομήθηκαν πάνω σὲ λουτρικὴ ἐγκατάσταση. Ὑπενθυμίζουμε ἐνδεικτικὰ τὴν οἰκία ποὺ οἰκοδομήθηκε πάνω στὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Ἀσπμάκη Φωπῖλα 97 στὴν Πάτρα, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 174, πίν. 77α, σχ. 2. Ἀντίστοιχο φαινόμενο διαπιστώνεται στὴ Μανολάδα Ἡλείας, ὅπου ἡ νεότερη οἰκία Σκιαδοπούλου ἐνσωματώθηκε σὲ λουτρικὴ ἐγκατάσταση πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, βλ. Ἀννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ἀφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Πρωτοβυζαντινὴ θέσις στὴ Μανολάδα Ἡλείας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία* (ὅπως σημ. 10), 271-296.

23. Στὸ κέντρο τῆς πόλης ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀγορά, ποὺ βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸ ὠδεῖο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΑ (7, 20.6): *ἔχειται δὲ τῆς ἀγορᾶς τὸ ὠδεῖον*. Ὁ πολεοδομικὸς ἴστος τῆς Πάτρας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, παραμένει σχεδὸν ἀμετάβλητος κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, διατηρώντας σταθερὰ ὀρισμένα κύρια σημεία ἀναφορᾶς του, ὅπως π.χ. τὴν ἀκρόπολη-κάστρο, τὸ ρωμαϊκὸ ὕδραγωγεῖο, τὶς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες, ποὺ διασχίζουν τὴν πόλη καὶ ὀδηγοῦν πρὸς τὸ λιμάνι, τὸ ὠδεῖο, τὰ λουτρὰ δημόσιας χρήσης - βασικὸ στοιχεῖο τοῦ καθημερινοῦ βίου - καὶ τὸ λιμάνι μὲ τὶς ἐγκαταστάσεις του.

24. Τὸ οἰκόπεδο ἔχει ἐμβαδὸν 624 μ². καὶ τὸ κτήριο ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καταλαμβάνει ἐπιφάνεια περίπου 416 μ². Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρωτοβυζαντινὸ λουτρό στὸ οἰκόπεδο Π. Τερζῆ ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι, ποὺ ἀντίκουν σὲ παλαιότερο κτήριο ρωμαϊκῶν χρόνων.

παρουσίαση, ή ἔνταξή του στοῦ χώρου καὶ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἰδρύθηκε καὶ λειτουργοῦσε, ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης.

2. Ἀρχιτεκτονικὴ (σχ. 2, 4, εἰκ. 1)

Τὸ ἐξεταζόμενο οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς αἵθουσες: τὸ ἀποδυτήριο (Α), τὸ tepidarium (Τ), καὶ τὸ caldarium (C), παρατακτικὰ τοποθετημένες σε ἕναν ἄξονα μῆκους 17 μ. με κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο. Frigidarium²⁵ καὶ ἀποχωρητήρια δὲν ἐντοπίσθηκαν²⁶. Πρόκειται κατὰ συνέπεια γιὰ μικρὸ βαλανεῖο²⁷, ἡ ὁργάνωση τῶν χώρων τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμμετρία, γεγονὸς ποὺ βοηθᾷ στὴ λειτουργικότητά του. Τυπολογικὰ τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 77-79 κατατάσσεται στοῦ λεγόμενου *ἐν σειρᾷ τύπου*, οἱ χώροι τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσονται πάνω σὲ ἕναν ἄξονα²⁸. Στὰ λουτρά αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ λουόμενοι ἔπρεπε νὰ διατρέξουν ὀρισμένους χώρους γιὰ νὰ φτάσουν στοῦ caldarium καὶ κατόπιν νὰ περάσουν ἀπὸ τοὺς ἴδιους πάλι χώρους

25. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 81-83 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κτήριο πρωτοβυζαντινῶν χρόνων μὲ δύο χώρους καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 27, 1972, Β1, 282. Τὸ παλαιοχριστιανικὸ αὐτὸ κτήριο καὶ οἱ ἐπιστρωμένοι μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα χώροι του, δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄμεση οἰκοδομικὴ συνάφεια μὲ τὸ ἐξεταζόμενο λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Γούναρη 77-79. Μικρὰ λουτρά ποὺ ἀπαρτίζονται μόνον ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτους οἴκους, δηλ. τὸ caldarium καὶ τὸ ἀποδυτήριο ἀπαντοῦν στὶς ἀρχαιότερες ρωμαϊκὲς βίλλες καὶ οἰκίες καὶ εἶναι συνήθως προσκολλημένα στὶς κουζίνες. Πιθανὸν λοιπὸν τὸ λουτρὸ στὴν ὁδὸ Γούναρη 77-79 νὰ εἶχε ἐξαρκῆς κατασκευασθεῖ χωρὶς frigidarium. Βλ. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Τὸ Βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων*, Ἀθήνα 1990, 19 καὶ σημ. 63.

26. Ὁ ἀπόπατος τοῦ λουτροῦ δὲν ἐντοπίσθηκε· ἦταν, πιθανότατα, κτισμένος σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κτήριο, ὥστε ἡ δυσοσμία νὰ μὴν ἐνοχλεῖ τοὺς λουομένους. Γιὰ τὶς κατοικίες καὶ τὰ δημόσια κτήρια, τὰ ἀποχωρητήρια ποὺ ὀνομάζονται *σπητήρια*, *χρεῖες* ἢ *ἀφεδρῶνες* ἦταν ἀπὸ τοὺς πλέον ἀναγκαίους χώρους. Ἀξίζει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν δημόσια ἀποχωρητήρια τὶς ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ κάλυπταν ἐν μέρει τὰ ἀποδυτήρια τῶν δημόσιων λουτρῶν. Βλ. σχετικὰ Ἀ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων*, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνούς Συμποσίου, Ἡ Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1989, 336.

27. Μὲ τὸν ὄρο βαλανεῖον χαρακτηρίζονται τὰ μικρότερα ἀπὸ τὶς θερμὲς κτίσματα, ποὺ περιλαμβάνουν μόνον τοὺς ἀπαραίτους χώρους γιὰ τὸ λουτρό. Γιὰ τὸν ὄρο βαλανεῖο-λουτρὸ καὶ ὄχι θερμὲς, βλ. R. A. STACCIOLI, *Tracce di Terme Pompeiane a Roma*, Ρώμη 1955, 391-401.

28. Inge NIELSEN, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, τόμ. 1-2, Aarhus 1993², τόμ. 2, 50-52. Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει καὶ τὸ λουτρὸ τοῦ 6ου αἰ., ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ προάστια τῆς Καισαρείας σὲ ἀπόσταση 300 μ. ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο τῆς πόλης, βλ. F. L. HORTON Jr., *A Sixth-Century Bath in Caesarea's Suburbs and the Transformation of Bathing Culture in Late Antiquity*, στὸ A. RABAN - K. HOLM (ἐπιμ.), *Caesarea Maritima A Retrospective after two Millennia*, Leiden-New York-Köln 1996, 177-189 καὶ κυρίως 181.

προκειμένου να κατευθυνθούν προς το αποδυτήριο. Στο λουτρό της όδοις Γούναρη έμπαινε κανείς από το θυρωρείο ή κατευθείαν από μία αυλή, που είχε πρόσβαση στο δρόμο. Το τμήμα αυτό δεν έντοπίσθηκε άνασκαφικά²⁹, διότι ένδεχομένως βρισκόταν στο νοτιότατο όριο του οικοπέδου και προεκτεινόταν κάτω από το πεζοδρόμιο και το όδόστρωμα της σύγχρονης όδοις Δ. Γούναρη για να συναντήσει στην άπέναντι πλευρά την αρχαία όδο που άποκαλύφθηκε μέσα στην ιδιοκτησία Γ. Σοφί.

2.1. Το αποδυτήριο

Η πρόσβαση στο αποδυτήριο³⁰ (σχ. 2, εικ. 2) του λουτρού έξασφαλιζόταν από ένα άνοιγμα πλάτους 1 μ. Βρέθηκε κατά χώραν λίθινο κατώφλι που διασώζει γόμφο στήριξης μιās μονόφυλλης θύρας (σχ. 2, εικ. 3). Το αποδυτήριο, είναι ό μεγαλύτερος σε διαστάσεις χώρος του λουτρού. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,65 – 0,70 μ. και είναι κτισμένοι με έπιμελημένη άργολιθοδομή. Ημίεργοι λίθοι διαφόρων μεγεθών με έλάχιστα μαρμάρινα spolia και σποραδικά τοποθετημένα θραύσματα κεράμων και πλίνθων στους άρμους συνδέονται με ισχυρό κονίαμα από άσβέστη και άμμο. Τον άνατολικό τοίχο του αποδυτηρίου, σωζόμενο σε ύψος 0,45 – 0,65 μ. πάνω από το πλακόστρωτο δάπεδό του, καλύπτουν τεμάχια λεπτών μαρμαρίνων πλακών πάχους 0,02 μ. σπριζόμενες σε πλατυκέφαλα καρφιά (εικ. 4). Στη ΝΑ γωνία του αποδυτηρίου μεταξύ του τέλους της όρθομαρμάρωσης και του πλακόστρωτου δαπέδου του χώρου βρέθηκε αυλάκι, που έξασφάλιζε την άπορροή των ύδάτων από το χώρο. Στην έσωτερική ΒΑ γωνία του αποδυτηρίου διαπιστώθηκε ή ύπαρξη κτιστού έδρανου πλάτους περίπου 0,37 μ. και σωζόμενου μήκους 0,98 μ., που προφανώς χρησίμευε για να κάθονται άναπαυτικά οί λουόμενοι (εικ. 4). Το έδρανο έχει κατασκευασθεί από οικοδομικό ύλικό παλαιότερου ρωμαϊκού κτηρίου σε δεύτερη χρήση, όπως ένα κομμάτι μαρμάρου, με έγχάρακτη λατινική έπιγραφή (εικ. 5). Το δάπεδο του αποδυτηρίου έντοπίσθηκε 0,72 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό όδόστρωμα της όδοις Δ. Γούναρη. Ήταν στρωμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος του με τετράγωνες όπτοπλίνθους πλευράς 0,60 μ. και πάχους 0,05 μ. των όποιων όλόκληρη ή έπιφάνεια καλυπτόταν με διπλές δακτυλιές πρόσφυσης που σχημάτιζαν Χ, καθώς και με μαρμαρίνες λευκού χρώματος άνισομεγείς και άδρά δουλεμένες πλάκες (σχ. 2, εικ. 2), προερχόμενες από κάποιο γειτονικό κτήριο παλαιότερης έποχης. Οί πλάκες είχαν τοποθετηθεί κολυμπιτές πάνω σε

29. Προφανώς καταστράφηκε από τη σύγχρονη όδο Δ. Γούναρη και το πεζοδρόμιό της.

30. Inge NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, Aarhus 1993², 153. Ο χώρος του αποδυτηρίου βρίσκεται συνήθως στη συνέχεια του frigidarium ή του tepidarium. Στο χώρο του αποδυτηρίου εισέρχεται κανείς κατευθείαν από έξω, άλλα συνήθως υπάρχει κάποιος άνοικτός χώρος άναμονής, κάποιο atrium με παγκάκια.

ίσχυρὸ κεραμεικὸ κονίαμα. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου ἀποτελοῦσαν δύο στρώσεις ὀπτοπλίνθων, ἡ μία στρωμένη πάνω στὴν ἄλλη. Τόσο κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη, ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δεύτερη πλακόστρωση βρέθηκαν μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις νομισμάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰ., δίνοντας ἓνα χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ λουτροῦ. Ἡ διπλὴ πλακόστρωση δαπέδου ἐξηγεῖται ἐνδεχομένως εἴτε ὡς ἐπισκευή, εἴτε ὡς πρόθεσι τῶν κατασκευαστῶν νὰ ἐπιτύχουν κλίση ἐπιπέδου, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἀπορροή τῶν ὑδάτων. Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀλλαγές στὴς συνθήκες λούσης, ποὺ ἄρχισαν τὸν 4ο αἰ. εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μετατροπὴ τῆς τυπολογίας τῶν λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀποδυτηρίου σὲ κεντρικὸ χῶρο τοῦ οἰκοδομήματος³¹. Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἀποδυτηρίου βρέθηκαν πολλὰς ἀκεραίες κεραμίδες στέγης καθὼς καὶ σιδερένια καρφιά, γεγονὸς ποὺ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ μικρὸ πάχος τῶν τοίχων, προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ξύλινης κεραμοσκεπῆς στέγης³². Ὁ καλύτερα σωζόμενος τοῖχος τοῦ ἀποδυτηρίου εἶναι ὁ νότιος. Σὲ ἀπόστασι 1 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ σὲ ὕψος 0,46 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀγωγοῦ ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ποὺ διαρρυποῦσε τὸν τοῖχο καὶ μετέφερε νερὸ στὴν εὐρισκόμενη στὰ ἀνατολικά τῆς κυκλικῆς κάτοψης δεξαμενὴ διαμέτρου 1,80 μ., ποὺ τροφοδοτοῦσε μὲ νερὸ τοὺς δύο ἀτομικοὺς λουτῆρες ψυχροῦ ὕδατος. Ἀνατολικά τοῦ ἀποδυτηρίου ὑπάρχει τετράγωνης κάτοψης βοηθητικὸς χῶρος πλεωρᾶς 1,35 μ.

2.2. Η *suspensura*

Ἡ *suspensura*³³, τὸ ὑπερυψωμένο δηλαδὴ δάπεδο ποὺ στηρίζεται σὲ πεσσίσκους, διατηρήθηκε σὲ πολὺ καλὴ κατάστασι στοὺς χώρους ποὺ φέρουν ὑπόκαυσι³⁴, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ λουτροῦ (σχ. 2, 8, εἰκ. 6). Σώθηκαν δηλαδὴ τὰ διπλὰ δάπεδα τῶν θερμῶν χώρων τοῦ λουτροῦ οἱ *suspensurae caldariorum*³⁵, μὲ ἐνδιάμεσο κενὸ ὕψους 0,85 μ. προκειμένου νὰ διαδίδεται ἡ θερμότητα ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὸ *praefurnium*. Τόσο τὸ κάτω δάπεδο, ἢ φέρουσα δηλαδὴ κατασκευή, ὅσο καὶ τὸ ὑποστηριζόμενο,

31. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 31 σημ. 109.

3.2 Πρακτικὴ συνήθης γιὰ τὴ στέγασσι τῶν ἀποδυτηρίων, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη θερμομόνωσης ἢ ὁ κίνδυνος πυρκαγιᾶς ἀπὸ τὴς ἐστίες.

33. Γιὰ τὴ *suspensura*, βλ. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 4, 14, 161. Πβ. σχ. 8 παρόντος ἄρθρου.

34. Ὡς ὑπόκαυσι νοεῖται ὁλόκληρο τὸ σύστημα ἀγωγῶν καὶ διανομῆς θερμοῦ ἀέρα στὰ δάπεδα τοῦ λουτροῦ, καθὼς καὶ ὁ χῶρος τοῦ καυστήρα, ὅπου παράγεται ἡ θερμότητα.

35. ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ, *Περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς*, ἔκδ., F. GRANGER, *Vitruvii, De Architectura*, Λονδίνο 1970, τόμ. 1, V, 303.

πάνω στο οποίο περπατούσαν οί λουόμενοι, είναι επιστρωμένα με τετράγωνες όπτοπλίνθους πλευρᾶς 0,28 μ., 0,30 μ., 0,32 μ. και πάχους 0,032 μ., 0,035 μ., 0,038 μ. Πεσσίσκοι τετράγωνης διατομῆς πλευρᾶς 0,30 μ. και ὕψους 0,72 μ. ἀνακρατοῦσαν τὸ ὑπερυψωμένο δάπεδο τοῦ tepidarium καὶ τοῦ caldarium τοῦ λουτροῦ. Τὸ δάπεδο αὐτὸ συνολικοῦ πάχους 0,13 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλές στρώσεις πλίνθων³⁶ ἐναλλασσόμενες με δύο στρώματα ὑδραυλικῆς κονιάματος³⁷.

2.3. Τὸ tepidarium (cella tepidaria)

Ὡς tepidarium³⁸ (μέσος ἢ χλιαινόμενος οἶκος ἢ χλιαροψύχιον) θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ εὐρισκόμενος βόρεια τοῦ ἀποδυτηρίου χώρος. Τὸ tepidarium τοῦ ἐξεταζομένου λουτροῦ παρουσιάζει σὲ κάτοψη τετράγωνο σχῆμα καὶ φέρει ὑπόκαυστα. Οἱ ἐσωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 2,70 x 2,70 μ. καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων του 0,70 μ. Εἴκοσι πεσσίσκοι, ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπάλληλές στρώσεις τετράγωνων όπτοπλίνθων πλευρᾶς 0,30 μ., διευθετημένοι ἀνὰ πέντε σὲ τέσσερις σειρὲς πάνω στὴν area³⁹ στήριζαν τὸ ὑπερυψωμένο δάπεδο πάνω στὸ ὁποῖο κυκλοφοροῦσαν οἱ λουόμενοι. Τὸ tepidarium φαίνεται ὅτι στεγαστόταν με ἡμισφαιρικὸ θόλο, ὅπως γίνεται δηλαδὴ σὲ ὅλους τοὺς θερμαινόμενους χώρους τῶν λουτρῶν. Στενὴ δίοδος πλάτους 0,65 μ. ἀποφρασσόμενη πιθανότατα με βῆλα⁴⁰, ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν τετράγωνη θερμαινόμενη με τὸ σύστημα τῶν ὑποκαύσεων αἴθουσα τοῦ tepidarium στὸν ὅπου βρέθηκαν δύο κτιστοὶ ἀτομικοὶ λουτήρες. Πρόκειται γιὰ ἕναν ὀρθογώνιου σχήματος λουτήρα, διαστάσεων 2 x 1,60 μ., ὅπου ὁ λουόμενος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ λουσθεῖ καθιστός (σχ. 2, εἰκ. 7, 8), καθὼς καὶ ἕναν τετράγωνης κάτοψης⁴¹ καὶ πλευρᾶς 0,83 μ. Τὸ βάθος καὶ τῶν δύο λουτήρων ἦταν 0,65 μ. Με ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα στεγανοποιήθηκαν τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα, καθὼς καὶ ὁ πυθμὲνας τῶν λουτήρων, ἐνῶ ἐγκάρσιο τοιχάριο πάχους 0,20 μ. ἐξασφάλιζε τὸ διαχωρισμὸ τους (εἰκ. 7).

36. Ἡ κάθε πλίνθος ἔχει πάχος 0,03 μ.

37. Ἡ κάθε στρώση ὑδραυλικῆς κονιάματος ἔχει πάχος 0,02 μ.

38. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ., 1, 155–156. Στὰ tepidaria ἐφαρμόζεται συνήθως τὸ σύστημα θέρμανσης μόνο με ὑπόκαυστα, βλ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 17 σημ. 58.

39. Area εἶναι τὸ δάπεδο τοῦ ὑπόγειου θαλάμου θερμότητας.

40. Τὰ λεγόμενα βηλόθυρα τὰ χρησιμοποιοῦσαν στίς ἐνδιάμεσες θύρες τῶν λουτρῶν, βλ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 15 καὶ σημ. 52.

41. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τετράγωνου λουτήρα, κάτω ἀπὸ τὸν κυκλικὴς διατομῆς μολύβδινο σωλήνα (εἰκ. 8) παροχῆς νεροῦ, διακρίνονται στὸ κονίαμα τῆς ἀνατολικῆς παρεῖδς τὰ ἔλατα ποὺ ἐπικάθησαν πάνω του μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη χρῆση.

2.4. Tò caldarium (cella caldaria, ἔνδον ἢ θερμὸς οἶκος)

Ὡς caldarium⁴² ταυτίζεται ὁ χώρος πού βρίσκεται βορείως καὶ στὴ συνέχεια τοῦ tepidarium. Ὁ χώρος φέρει ὑπόκαυστα. Τὸ δάπεδο τόσο τῶν ὑποκαύστων, ὅσο καὶ τὸ ὑπερυψωμένο σώζονται ἀποσπασματικά. Ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους στήριξης, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ τετράγωνες ὀπτοπλίνθους πλευρᾶς 0,30 μ., σώθηκαν in situ μόνο δεκατρεῖς (σχ. 3, εἰκ. 9)⁴³. Καὶ οἱ τέσσερις τοῖχοι τοῦ θερμοῦ οἴκου ἔχουν πάχος 0,75 μ., πού σημαίνει ὅτι καὶ τὸ caldarium στεγαστόταν μὲ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θερμοῦ οἴκου διαμορφώνονται σὲ ἡμικυκλικὲς ἀψίδες χορδῆς 1,80 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων βρίσκονται οἱ ἀτομικοὶ λουτήρες S1 καὶ S2 (πύελοι, solia) πού χρησίμευαν γιὰ μπάνιο μὲ ζεστό νερὸ (σχ. 3)⁴⁴. Ἐξωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε κατασκευὴ πού ταυτίζεται μὲ praefurnium Pr (σχ. 4)⁴⁵. Ἀγωγὸς παροχῆς ὕδατος ἡμικυκλικῆς διατομῆς σώθηκε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς δυτικῆς πυέλου S2, πού τροφοδοτοῦσε μὲ νερὸ κτιστὴ δεξαμενὴ τὴν Alveus (Al), τετράγωνης κάτοψης καὶ πλευρᾶς 1,50 μ., πού βρίσκεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ λουτροῦ.

Πλινθόκτιστο τοξωτὸ ἄνοιγμα ὁδηγοῦσε ὑπογείως ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ caldarium πρὸς τὸν χώρο τοῦ tepidarium (εἰκ. 10, 11). Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὴν κυκλοφορίαν τοῦ θερμοῦ ἀέρα στὸν χώρο τῶν ὑποκαύστων. Ἐπίσης, ἀπὸ ἐκεῖ ἔμπαιναν καὶ οἱ fornaces γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν χώρων τοῦ λουτροῦ. Μεταγενέστερα τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀποφράχθηκε (εἰκ. 11). Στὸν χώρον βρέθηκε κλειστὸ σύνολο κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεχωρίζουν μικρὰ ἀγγεῖα μεταφορᾶς ὑγρῶν καὶ δύο ἀκέραιοι ἀμφορεῖς (σχ. 5, 6, 7), πού βρέθηκαν μαζὶ ὄρθιοι ἀκουμπισμένοι στοὺς πεσσίσκους τοῦ ὑποκαύστου. Ἡ χρονολόγησις τῶν ἀγγείων αὐτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ κάνουμε λόγο πιὸ κάτω, καὶ μάλιστα τοῦ νεότερου, ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς ὄριο ante quem γιὰ τὸν προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου ἀπόφραξης τοῦ ἀνοίγματος.

Τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Γούναρη 77-79, ὅπως δείχνει τὸ μέγεθός του, πρεῖ τὴν βιτριανὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ πλάτος του πρέπει νὰ εἶναι τὸ 1/3 τοῦ μήκους

42. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 156-157.

43. Πεσσίσκοι ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις τετράγωνων ὀπτοπλίνθων βρέθηκαν τόσο στὸ βαλανεῖο τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων (ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 25), στὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴ Μπρεξίτσα τοῦ Μαραθῶνος (Ξένη ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεξίτσα τοῦ Μαραθῶνος, *AE* 132, 1993, 150-151, εἰκ. 21-22 καὶ 153, εἰκ. 24), ὅσο καὶ στὸ ἀδημοσίευτο ἀκόμη βαλανεῖο, πού ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ζ' ΕΠΚΑ Ὀλυμπία Βικάνου στὸ οἰκόμενον Παναγοπούλου στὸ Πεταλίδι Μεσσηνίας. Καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστοῦμε τὴν Ὀλυμπία Βικάνου γιὰ τὴν πληροφορίαν. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου βρέθηκαν tegulae mammatae (μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση) ἀπὸ τὴν ἀνωδομή (εἰκ. 14).

44. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 157.

45. Ὁ.π., 162.

του. Στις ἀρχές τοῦ Βιτρουβίου ἀνταποκρίνεται ἐπίσης ἡ κατασκευὴ μόνον τῶν ἀπολύτως ἀπαραίπτων γιὰ τὴ λούση χώρων. Τὸ λουτρό μποροῦσε νὰ ἐξυπηρετήσει ταυτόχρονα δέκα περίπου ἄτομα. Ἦταν δηλαδὴ ἓνα συνοικιακὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ λουτρό.

3. Κινητὰ εὐρήματα

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λουτροῦ εἶναι ποικίλα. Βρέθηκε λατινικὴ ἐπιγραφή σὲ δεύτερη χρήση, γυάλινα ἀντικείμενα πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, ὅπως τμήματα μυροδοχείων, κομμάτια ἐλαφρόπετρας, ἓνα μεταλλικὸ βαρίδι κ.λπ. Βρέθηκαν ἐπίσης νομίσματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ φθαρμένα, ἐνῶ ἄλλα μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἀκόμη πολλὰς ομάδες κεραμεικῆς. Τὰ ὄστρακα (τμήματα ἀπὸ ἀμφορεῖς, λαβές, κεῖλη, λαιμοὶ ἀγγείων κ.λπ.) καλύπτουν ἓνα μεγάλο χρονικὸ φάσμα, πὺν ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια καὶ φθάνει μέχρι τὸ 19ο αἰ., καταδεικνύοντας τὴ διαχρονικὴ χρήση τοῦ χώρου. Τὰ ὄστρακα τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου εἶναι σαφῶς τὰ περισσότερα, καλύπτουν ἓνα μεγάλο χρονικὸ φάσμα, ἐκτείνοντο ἀπὸ τὸν 6ο τουλάχιστον αἰ. ὥς τὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ στὸν πηλὸ, τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση. Συνολικὰ ἐντοπίσθηκαν 30 ομάδες ὀστράκων, πὺν καλύπτουν ὅλες τὶς περιόδους καὶ κατανέμονται σὲ διάφορους χώρους τοῦ λουτροῦ, ὅπως στὸ ἀποδυτήριον, τὸ *caldarium* καὶ τὸ *tepidarium*. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κτενωτὴ κεραμεικὴ, πὺν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ στὸν 7ο αἰ.⁴⁶, ἐντοπίζεται σὲ πολλὰς ἀπὸ τὶς ομάδες ὀστράκων, πὺν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τμημάτων τοῦ λουτροῦ, ὅπως στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς κόγχης τῆς πυλῆου S1 (ὁμάδα 85), στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πυλῆου S1 (ὁμάδα 88, 89), στὸ χῶρον τοῦ ἀποδυτηρίου (ὁμάδα 98, 100), στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς *alveus* (ὁμάδα 104), γεγονὸς πὺν σημαίνει ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι χώροι, πὺν βρίσκονται πολὺ κοντὰ ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλο, χρησιμοποιοῦνται καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰ. τουλάχιστον (εἰκ. 12, α, β, γ, δ). Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρία ἀκέραια ἀγγεῖα ἀποθήκευσης καὶ μεταφορᾶς ὑγρῶν προϊόντων πὺν βρέθηκαν τοποθετημένα μαζί. Ἀναλυτικότερα:

46. Πρόκειται γιὰ ὄστρακα ἀγγείων, κυρίως ἀμφορέων, πὺν φέρουν στὸ σῶμα κτενωτὴ διακόσμηση καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰ. Παρόμοιοι ἀμφορεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τύποι ἀγγείων μετὰ κτενωτὴ διακόσμηση κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, τὴν περιοχὴ τοῦ Κάτω Δούναβη, τῆς Μαύρης Θάλασσας κ.ά. βλ. σχετικὰ T. VIDA, *Die Awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)* [Varia Archaeologica Hungrica 8], Βερολίνο-Βουδαπέστη 1999, 88-105· Éva GARAM, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts* [Monumenta Avarorum Archaeologica 5], Βουδαπέστη 2001, 165-168, πίν. 124, 1.

3.1. Ἀμφορέας ὀξυπύθμενος (Α1, σκ. 5)

Ἀκέραιος μεσαίου μεγέθους ἀμφορέας μεταφορᾶς ὕψων. Ἔχει ὕψος 0,428 μ., μέγιστη διάμετρο κοιλιάς 0,188 μ. καὶ ἐλάχιστη διάμετρο κοιλιάς 0,124 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους μὲ τὸ τοίχωμα εἶναι 0,054 μ. Τὰ τοιχώματα εἶναι παχειά.

Ὁ ἀμφορέας εἶναι μακρόστενος, ὠοειδὴς καὶ ὀξυπύθμενος, μὲ ραβδώσεις ἀπὸ τὸν τροχὸ σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα του. Οἱ δύο λαβὲς του παρουσιάζουν σχῆμα ἀποστρωγυλευμένης γωνίας. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοιχτόχρωμος, καθαρὸς, ἀργιλόδης, λεπτόκοκκος καὶ λεπτοκοσκινισμένος. Δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ πηλοὺς ἀγγείων ποὺ ἔχουν κατασκευασθεῖ στὴν πηλσιόχωρη περιοχὴ. Τὸ χεῖλος βρέθηκε σπασμένο, ἐνῶ στὸ σῶμα παρουσιάζει φθορές, ποὺ ἔγιναν πιθανὸν κατὰ τὴ σπήριξή του στὴν ξύλινη βάση μεταφορᾶς.

Ἀνάλογοι ἀμφορεῖς τοῦ τύπου TRC4 (ὁμάδα ὑστερορρωμαϊκῶν Κρητικῶν ἀμφορέων) βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γόρτυνας σὲ στρώματα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέσα στὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰ.⁴⁷ Ἀντίστοιχοι ἀμφορεῖς βρέθηκαν στὴν Κόρινθο καὶ χρονολογοῦνται, σύμφωνα μὲ προφορικὴ ἐνημέρωση τοῦ G. Sanders, σὲ χρονικὸ φάσμα ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὴς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ. Ἀκόμη ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ πατρινὸς ἀμφορέας μὲ ἀμφορέα ποὺ βρέθηκε στὴν Κόρινθο καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 6ο αἰ.⁴⁸ Τέλος, ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ ἐξεταζόμενος ἀμφορέας μὲ ἀμφορεῖς τοῦ τύπου 22, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν A. Sazanov κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.⁴⁹

3.2. Ἀμφορέας (Α2, σκ. 6)

Ἀκέραιος μεσαίου μεγέθους ἀμφορέας ὕψους 0,374 μ. Ἡ μέγιστη διάμετρος κοιλιάς 0,204 μ. Ἡ διάμετρος βάσης 0,11 μ. Στὴ βάση ὑπάρχει ἐνσφράγιστος κύκλος δια-

47. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ κρητικοῦ ἀμφορέα, τὶς παραλλαγές του καὶ τὴ χρονολόγησή του, βλ.. Elisa Chiara PORTALE - Ilaria ROMEO, *Contenitori da trasporto. Produzioni cretesi*, στὸ Antonino DI VITA (ἐπιμ.), *Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)* [Gortina V.3], τόμ. V.3* τεύχ. I, *I Materiali*, Πάδοβα, 2001, 302-303, 306-307 καὶ τόμ. V.3**, *I Materiali-Tavole*, Πάδοβα, 2000, πίν. XLVe: anfore cretesi tipo TRC4.

48. Ch. K. WILLIAMS II - Joan E. FISHER, *Corinth*, 1975: *Forum Southwest*, *Hesperia* 45, 1976, 135, πίν. 23, 79. Σύμφωνα μὲ τὸν G. Sanders ὁ ἀμφορέας αὐτὸς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ στὸν 7ο αἰ., ἐνῶ ἀμφορεῖς τῆς ἴδιας οἰκογένειας ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κόρινθο χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ. ἢ καὶ ἀργότερα.

49. A. SAZANOV, *Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Age: continuité ou rupture? Le cas de la Mer Noire, La Céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe congrès de l'Association Internationale pour l'étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée, Aix-en-Provence 13-18 novembre 1995*, Aix-en-Provence 1997, 92, εἰκ 2, 22.

μέτρου 0,033 μ. με ἴχνη ἀπὸ τροχὸ ἢ ἐργαλεῖο. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους μαζί με τὸ τοίχωμα εἶναι 0,063 μ., ἐνῶ τὸ πάχος τοῦ χείλους εἶναι 0,08 μ.

Κατασκευασμένος σὲ τρία μέρη ἔχει ἐλαφρῶς ἀτρακτοειδὲς σχῆμα καὶ πεπλατυσμένη βάση. Ὁ λαιμὸς εἶναι κωνικὸς καὶ τὸ χεῖλος κονδρὸ με σκοτία. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀργιλώδης, ἀνοιχτόχρωμος, καθαρὸς, χωρὶς προσμίξεις, λεπτόκοκκος καὶ λεπτοκοσκινισμένος.

Ὁ ἀμφορέας Α2 εἶναι τροχήλατος καὶ παρουσιάζει ὁμοιότητες με ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.⁵⁰ Ἐπίσης, ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σῶμα παρουσιάζει ὁ ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε στὴν Πάτρα με ἀντίστοιχο ποὺ ἐντοπίσθηκε σὲ ἀνασκαφὲς τῆς Αἰγίνης σὲ στρώμα ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὸν 8ο αἰ.⁵¹ Μεγάλη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος παρουσιάζει ἐπίσης ὁ πατρινὸς ἀμφορέας με ἀντίστοιχο ποὺ βρέθηκε στὴν Κόρινθο, κατασκευάστηκε σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο καὶ χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου-ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.⁵² Οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ μοιάζουν με τοὺς ἀμφορεῖς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σπάρτη⁵³.

3.3. Μικρὸ ἀγγεῖο μεταφορᾶς ὑγρῶν (Α3, σχ. 7)

Τροχήλατο κοντόχοντρο ἀγγεῖο, ποὺ σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἔχει ὕψος 0,33 μ. καὶ μέγιστη διάμετρο κοιλίᾳς 0,195 μ.. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους εἶναι 0,04 μ.,

50. Σχεδὸν ὅμοιος ἀμφορέας με αὐτὸν τῆς Πάτρας ἐντοπίζεται στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου, ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.: βλ. J. W. HAYES, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, τόμ. 2., *The Pottery*, Princeton N. J., 1992, 113, ἀποθέτης 36, εἰκ. 58, ἀρ. 17, τύπος 44 καὶ σ. 73, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν συγκεκριμένο τύπο ἀμφορέα τῆς ἀνασκαφῆς.

51. F. FELTEN, Die christliche Siedlung, στὸ H. WALTER (ἐπιμ.), *Alt-Ágina I, 2, Bayerische Akademie der Wissenschaften. Ágina-Kommission, Mainz/Rhein* 1975, 68, 70, ἀρ. 108, πίν. 22, ἀρ. 108. Πρόκειται γιὰ ἀμφορέα ποὺ ἀποτελεῖ νεότερη ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ 2, βλ. σχετικὰ ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ νησιωτικὸ κῶρο καὶ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (7ος-9ος αἰ.): μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)* [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Διεθνὴ Συμπόσια 9], Ἀθήνα 2001, 245. Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρονικῶς παράλληλα τῶν ἀμφορέων ἀρ. 105-109 ἀπὸ τὴν Αἶγινα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ χρονολογοῦνται στὸν 9ο-10ο αἰ.

52. G. D. R. SANDERS, An Overview of the New Chronology for 9th to 13th Century Pottery at Corinth, στὸ Ch. BAKIRTZIS (ἐπιμ.), *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999*, Ἀθήνα 2003, 39-40, εἰκ. 10, 3. Ἀμφορέας ποὺ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια καὶ βρέθηκε στὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς φραγκικῆς Κορίνθου χρονολογεῖται πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. (προφορικὴ ἐνημέρωση τοῦ G. Sanders).

53. G. D. R. SANDERS, Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea, στὸ G. B. WAYWELL - J. J. WILKES (ἐπιμ.), *Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report*, *ABSA* 90, 1995, 453.

ἐνῶ τὸ πάχος εἶναι 0,005 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη ἔχει σῶμα σφαιρικό καὶ καταλήγει σὲ κομβίο. Σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος παρατηροῦνται διακοσμητικές ραβδώσεις ἀπὸ τὸν τροχό. Οἱ δύο λαβές του ἔχουν σχῆμα ἀποστρογγυλευμένης ὀρθῆς γωνίας καὶ ὁ λαιμός του, ποῦ εἶναι κάθετος στὸ σῶμα, μοιάζει μὲ ἀνεστραμμένο ψηλὸ κωνί. Ὁ πηλὸς ἔχει πολλὰς προσμίξεις. Χεῖλος χωρὶς σκοτία.

Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν παρουσιάζει πλήρη ἀντιστοιχία μὲ κανένα ἄλλο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποῦ πραγματοποιήθηκε. Ὡστόσο, ἐντοπίζονται ἐπὶ μέρους ἀντιστοιχίες μὲ ἄλλα ἀγγεῖα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διαμόρφωση τοῦ λαιμοῦ, τοῦ χεῖλους καὶ τῶν λαβῶν. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ ἀγγείου ἔχει ὁμοιότητα μὲ θραῦσμα ἀνώτερου τμήματος ἀγγείου ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα, ποῦ χρονολογεῖται στὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ 500 καὶ τοῦ 540⁵⁴. Τέλος, πέντε θραύσματα ἀπὸ ἀνάλογο ἀγγεῖο, μὲ ἐξαίρεση τὸν ἀνάγλυφο δακτύλιο στὸ σημεῖο ἔκφυσης τῶν λαβῶν ἀπὸ τὸν ὦμο, βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γόρτυνας⁵⁵.

3.4. Λατινικὴ ἐπιγραφή

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα λίθινα κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμῆμα ἐπιγραφῆς χαραγμένης σὲ μάρμαρο ποῦ βρέθηκε σὲ δεύτερη χρήση. Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια μεγαλογράμματη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή γραμμένη στὴ λατινικὴ γλῶσσα (εἰκ. 5). Εἶναι χαραγμένη σὲ ἀπότμημα μαρμάρου διαστάσεων 0,42 x 0,6 μ. καὶ πάχους 0,11 μ. Χρονολογεῖται στὸ 2ο μ.Χ. αἰ. Τὸ κείμενό της ἀναπτύσσεται σὲ τρεῖς στίχους καὶ ἔχει ὥς ἐξῆς:

L(ucio) Albio L(ucii) f(ilio) Quir(ina)

Scapulae

vix(it) an(nos) XII.

Ὁ Lucio Alvius Scapula ἦταν ἀπόγονος ἀποίκων, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐνταγμένοι στὴ φυλὴ Quir(ina)⁵⁶. Οἱ Alvii δὲν εἶναι γνωστοὶ στὴν Πάτρα ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Ὁ νεκρὸς

54. M. G. FULFORD – D. P. S. PEACOCK, *Excavations at Carthage: The British Mission*, τόμ. 1/2. *The Avenue du president Habib Bourguiba, Salammbô: The Pottery and other Ceramic Objects from the Site*, University of Sheffield 1984, εἰκ. 83, ἀρ. 52.

55. Marina ALBERTOCCHI – R. PERNA, *Ceramica comune, Bottiglie ed unguentari*, στὸ A. DI VITA (ἐπιμ.), *Lo scavo del pretorio (1989-1995)* [Gortina V.3], τόμ. V.3*, τεύχ. I, *I Materiali*, Πάδοβα, 2001, 522, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. στὴ Γόρτυνα, ἀλλὰ καὶ σὲ στρώματα ὑστερότερα, ποῦ δὲν ἦταν σὲ χρῆση καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν χρονολογικὰ μεταξὺ τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 7ου αἰ.: βλ. καὶ τὸ σκαρίφημα ὁ.π., τόμ., V3**, *I Materiali – Tavole*, Πάδοβα 2000, πίν. CLXXXIII, III 2.4/2.

56. Γιὰ τὴ φυλὴ Quir(ina), βλ. A. D. RIZAKIS, *Achaïe II. La Cité de Patras: Épigraphie et Histoire* [Μελέτηματα 25], Ἀθήνα 1998, 345, μὲ παραπομπὲς στὶς ἀντίστοιχες πατρινὲς ἐπιγραφές, ὅπου ἡ φυλὴ ἀναφέρεται.

ἀπεβίωσε σὲ ἡλικία δώδεκα χρόνων. Ἡ ἔκφραση *vix(it) an(nos)* εἶναι συνήθης στὶς ρωμαϊκὲς ἐπιγραφὲς τῆς Πάτρας⁵⁷.

3.5. Νομίσματα

Ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ ἐντοπίσθηκαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ λουτροῦ παρουσιάζει νούμμιο Ἀναστασίου Α΄ (491-518), ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 0,80 μ. πρὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Γούναρη. Τὸ νόμισμα σώζεται σὲ ἄρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ ἀφαίρεση τμήματος τῆς πλακόστρωσής του βρέθηκαν μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις ἄρκετὰ φθαρμένες. Ἀναλυτικότερα πρόκειται γιὰ τὰ ἀκόλουθα νομίσματα:

- α) Ν. 4. Νούμμιο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.
- β) Ν. 5 Χάλκινο νόμισμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. Χάλκινο φθαρμένο νόμισμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (βασίλεια Θεοδοσίου).
- γ) Ν. 6 . Χάλκινο ὑστερορρωμαϊκὸ νόμισμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.
- δ) Ν. 7. Νούμμιο ἐποχῆς Ἀναστασίου Α΄ (491-518), βρέθηκε στὸ χῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου. Τὸ νόμισμα σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ φέρει τὸ μονογράφημα τοῦ Ἀναστασίου Α΄⁵⁸.
- ε) Ν. 8. Τμῆμα φθαρμένου χάλκινου νομίσματος.
- ς') Ν. 9. Ὑστερορρωμαϊκὸ νόμισμα τοῦ 4ου αἰ., τοῦ ὁποῖου ἡ κυκλοφορία μπορεῖ νὰ συνεχίζεται μέχρι τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.

Τὸ λουτρό, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, χρονολογεῖται μὲ βάση νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀναστασίου Α΄ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 491 καὶ 518), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου. Στὴ χρονολόγηση αὐτὴ συνηγοροῦν ἐπίσης τὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὑλικά δομῆς, καθὼς καὶ ἡ τεχνολογία τοῦ λουτροῦ, χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐντάσσουν σαφῶς τὸ κτήριο στὴν ὁμάδα τῶν πρωτοβυζαντινῶν λουτρῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. Τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι: α) ἡ κυριαρχία ἀποδυτηρίου μεγάλων διαστάσεων σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τοῦ λουτροῦ καὶ β) οἱ ἀτομικοὶ λουτήρες. Ἡ ὕπαρξή τους ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀτομικῆς λούσης, ποὺ γενικεύεται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ⁵⁹. Μὲ βάση

57. RIZAKIS, *Achaïe II*, 74-75. Τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴ μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλουμε στὸν καθηγητὴ Ἀ. Ριζάκη, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστοῦμε θερμὰ.

58. Ph. GRIERSON, *Byzantine Coins*, Berkeley-Los Angeles 1982, πίν. 4, ὁρ. 77.

59. Γιὰ τὴ χρῆση ἀτομικῶν λουτήρων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ, βλ. GINOUVÈS, *Sur un aspect de l'évolution des bains*, 145-152. Στὸ φαινόμενο τῆς κατασκευῆς τῶν ἀτομικῶν λουτήρων δόθηκαν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖς. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 24, 116

τὰ νομίσματα, πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου, φαίνεται ὅτι ἡ οἰκοδόμησή του προσδιορίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ 518, ἔτος κοπῆς τοῦ νουμίου τοῦ Ἀναστασίου Α΄⁶⁰. Στὴ χρονολόγηση αὐτὴ συνηγοροῦν ἐπίσης τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτηρίου καὶ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα. Ὁ χρόνος λειτουργίας του πρέπει νὰ διήρκεσε μέχρι τὴν ἀπόφραξη τοῦ ὑπόγειου ὑπόκαυστου χώρου, πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ *tepidarium* στὸ *caldarium* (εἰκ. 11) καὶ τὴν τοποθέτηση στὸ σημεῖο αὐτὸ τριῶν κεραμεικῶν ἀγγείων. Τὰ ἀγγεῖα 8ου–9ου αἰ. προσδιορίζουν χρονικὰ τὴν ἀπόφραξη τοῦ ἀνοίγματος, γεγονὸς πού σηματοδοτεῖ σαφῶς τὴ μετατροπὴ του σὲ ἀποθηκευτικὸ χώρο. Σύμφωνα μὲ ὅσα προαναφέρθηκαν σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων, αὐτὰ πρέπει νὰ τοποθετήθηκαν στὸν ὑπόκαυστον πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου/ἀρχὲς 9ου αἰ., ἐποχὴ στὴν ὁποία χρονολογεῖται ὁ νεότερος ἀμφορέας (Α2).

Γ.- Ἡ πόλη τῶν Πατρῶν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες μὲ βάση τὴν ἀνασκαφικὴ μαρτυρία

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ λουτροῦ στὴν ὁδὸ Γούναρη 77–79, στὸ κέντρο τῆς Πάτρας, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κάστρο, τὸ ὑδραγωγεῖο καὶ τὴν ἀγορὰ, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀστικὴ τοπογραφία τῆς πρωτοβυζαντινῆς πόλης.

Ἡ μετατροπὴ τοῦ λουτροῦ σὲ ἀποθήκη ἐρμηνεύεται ὡς ἀξιοποίηση ἑνὸς διαθέσιμου κεντρικοῦ χώρου τῆς πόλης, πρᾶγμα πού συμβαίνει συχνά. Τὸ γεγονὸς συμπίπτει *grosso modo* μὲ τὴ χρονικὴ περίοδο πού χαρακτηρίζουμε «σκοτεινοὺς χρόνους» γιὰ τὴν πόλη τῆς Πάτρας, πρᾶγμα πού ἀποκτᾷ ἐξαιρετικὴ σημασία. Βρισκόμαστε δηλ. σὲ μία περίοδο οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς κρίσης τόσο γιὰ τὴν πόλη, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Πελοποννήσου, ἀστικοὺς καὶ ἀγροτικούς⁶¹. Τὰ ἀρχαιολο-

60. Ὡς πιθανὸς χρόνος οἰκοδόμησης τοῦ λουτροῦ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὁ μέγιστος δυνατὸς χρόνος κυκλοφορίας τοῦ νομίσματος Ἀναστασίου Α΄, πού, κατὰ τὸν GRIERSON (*Coins*, 43), κάλυπτε ἓνα σχεδὸν αἶώνα.

61. Γιὰ τὴ γενικότερη κατάσταση στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. Anna AVRAMEA, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistance* [Byzantina Sorbonensia 15], Παρίσι 1997· Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Βούλα ΚΟΝΤΗ – Ἀγγελικὴ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες», στὸ *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου* (ὅπως σημ. 52), 189–229. Βλ. ἐπίσης Anna LAMBROPOULOU, *Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe–VIIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer*, στὸ K. BELKE – F. HILD – J. KODER – P. SOUSTAL (ἐπιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* [Österreichische Akademie der

γικά εύρηματα που τεκμηριώνουν τη συνέχιση της ζωής στην πόλη παραμένουν ακόμη λίγα αλλά είναι δηλωτικά της επιβίωσής της κατά τη διάρκεια δύο αιώνων, όποτε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χρονικού της Μονεμβασίας, ήταν εγκαταλελειμμένη από τους κατοίκους της⁶². Την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους τεκμηριώνει ή νομισματική κυκλοφορία, ή συνέχιση της χρήσης εργαστηριακών και βιοτεχνικών χώρων, καθώς και ή αλλαγή χρήσης λουτρικών εγκαταστάσεων.

Τὰ νομισματικά εύρηματα από την πόλη της Πάτρας, αν και λίγα, είναι ωστόσο δηλωτικά για τη συνέχιση της νομισματικής κυκλοφορίας⁶³. Αυτό προκύπτει, τόσο από τη μελέτη των νομισματικών θησαυρών, όσο και των μεμονωμένων νομισμάτων. Σύμφωνα και με την πρόσφατη αναθεώρηση της χρονολόγησης του νομισματικού θησαυρού που βρέθηκε στην όδο Μυκηνών 8, του οποίου το νεότερο νόμισμα χρονολογείται στην περίοδο 583/4-602, προσδιορίζεται ο χρόνος απόκρυψής του στα τέλη του 6ου ή, το πιθανότερο στις αρχές του 7ου αι.⁶⁴. Επίσης, ο θησαυρός νομισμάτων που

Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 283 = Veröffentlichungen der Kommission für die TIB 7], Βιέννη 2000, 95-113.

62. Στην υιοθέτηση των μαρτυριών του Χρονικού της Μονεμβασίας σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο καταλήγει και η πρόσφατη μελέτη του E. KISLINGER, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna. Eine historisch-topographische Studie* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 294 = Veröffentlichungen der Kommission für die TIB 8], Βιέννη 2001, 72-101, όπου ο συγγραφέας, προκειμένου να τεκμηριώσει την αναμφισβήτητη βυζαντινή παρουσία στα Δέμεννα της Σικελίας, υιοθετεί τις μαρτυρίες του Χρονικού σχετικά με την εγκατάλειψη των πόλεων της Πελοποννήσου και τη μετοίκηση του πληθυσμού στη Σικελία, παρά την ύπαρξη στον πελοποννησιακό χώρο αναμφισβήτητων αρχαιολογικών δεδομένων, που πιστοποιούν ακριβώς το αντίθετο. Αυτό επιτυγχάνεται άλλοτε με την αναντίρρηση αποδοχή χρονολογήσεων αρχαιολογικού υλικού του τέλους του 6ου-αρχών του 7ου αι., άλλοτε με τη συστηματική αμφισβήτηση χρονολογήσεων που ξεπερνούν τα όρια αυτά και φτάνουν στον 7ο και 8ο και αργότερα. Σχετικά με την εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων από την πόλη των Πατρών (KISLINGER, *ό.π.*, 97) περιοριζόμαστε στην επισήμανση δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού, που εντάσσεται στους σκοτεινούς χρόνους και αποτελεί σαφή ένδειξη της συνέχισης της ζωής σε αυτήν, παρά τα γενικότερα προβλήματα, βλ. σχετικά ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., 'Ερμηνεία, 216-218.

63. Υπενθυμίζεται ότι στις αποθήκες των Έφορειών Αρχαιοτήτων της Πάτρας σώζονται πολλά ακαθάριστα και αταύιστα νομίσματα προερχόμενα από σωστικές ανασκαφές της πόλης. Η δημοσίευσή τους θα συμβάλει σημαντικά στην πληροφόρηση για τη γνώση της ιστορίας της πόλης.

64. Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης, στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσίνη και Ολυμπία* (όπως σημ. 10), 183-184, 187-188. Ο νομισματικός θησαυρός που βρέθηκε στην όδο Μυκηνών 8, αποτελείται από ένα σόλινδο 'Ιουστινιανού Α' (542-565), δύο σόλινδους 'Ιουστίνου Β' (567-578) και ένα σόλινδο Μαυρικίου (583/4-602), κοπών του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Βλ. και ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., 'Ερμηνεία, 217. Σχετικά με τη σημασία των θησαυρών της Πελοποννήσου, που αποτελούνται αποκλειστικά από χρυσά νομίσματα, βλ. Βάσω ΠΕΝΝΑ,

προέρχεται από την περιοχή Ἁγίος Στέφανος Πατρῶν περιείχε 22 χρυσὰ νομίσματα Μαυρικίου (582–602) καὶ Φωκά (602–610), δηλαδή 20 σόλιδους καὶ δύο σεμίσια⁶⁵, γεγονός πού δηλώνει ἐπίσης τὴν ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἀργότερα. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χρόνο ἀπόκρυψης θησαυρῶν προερχόμενων ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀχαϊκὸ κῶρο⁶⁶, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος στὴν περιοχή συνεχίζεται, παρὰ τὰ προβλήματα, τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.⁶⁷

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ κάστρο τῶν Πατρῶν ἀποκάλυψε τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῆς ὁχύρωσης, πού καλύπτει μία περίμετρο μήκους περίπου 650 μέτρων καὶ χρονολογεῖται μὲ βάση τὰ κατασκευαστικὰ κυρίως στοιχεῖα (χρῆση ἀρχαίου ὕλικου, ἐντοιχισμένα κεφάλια γυναικείων ἀγαλμάτων στὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου τείχους κ.λπ.) στὸ δευτέρου μισοῦ τοῦ 6ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Τὴ χρονικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐνισχύει ἡ εὑρεση χρυσοῦ νομίσματος Μαυρικίου (583–602), τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁸. Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ὁχύρωση τῆς πόλης σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο, δηλώνει σαφῶς τὴν ἄσκηση τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας, τουλάχιστον μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου–ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἐπίσης, σὲ ἐπίκωση ἀγωγοῦ στὴν πλατεία Ὁμονοίας βρέθηκε φθαρμένος φόλλης (τεσσαρακοντανούμμιο), νομισματοκοπέου Κωνσταντινούπολης, ἐποχῆς Ἡρακλείου, κοπῆς 612/13–614/15⁶⁹. Ἡ εὑρεση τοῦ νομίσματος αὐτοῦ μέσα στὴν ἐπίκωση τοῦ ἀγωγοῦ πιθανὸν συνδυάζεται μὲ ἔργα συντήρησης τοῦ ἀποχετευτικοῦ συστήματος τῆς πόλης.

Νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ηλεία. Μία πρώτη προσέγγιση, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ολυμπία*, (ὅπως σημ. 10), 236–237.

65. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ἡ πόλη τῶν Πατρῶν (ὅπως σημ. 64), 184.

66. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἄ., Ἑρμηνεία, 217.

67. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης τῶν Πατρῶν παρουσιάζουν οἱ δύο νομισματικοὶ θησαυροί, πού ἔχουν βρεθεῖ, κάτω ἀπὸ ἀγνωστες συνθῆκες, στὸ ρωμαϊκὸ ὠδεῖο τῆς πόλης, βλ. Ἄννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροὶ καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Σ'–Ζ' αἰ.), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 61, ἀρ. 18, 19. Σύμφωνα μὲ πρόσφατη δημοσίευση οἱ νομισματικοὶ θησαυροὶ βρέθηκαν σὲ δύο πλῆνη ἀγγεῖα, θησαυράρια, καὶ ἀποτελοῦνται συνολικὰ ἀπὸ 11.984 τεμάχια καὶ 754 θραύσματα, βλ. Μίνα ΓΑΛΑΝΗ–ΚΡΙΚΟΥ – Γιώργος ΝΙΚΟΛΑΟΥ – Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ – Βάσω ΠΕΝΝΑ – Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ – Ἡὼ ΤΣΟΥΡΤΗ, *Σύνταγμα Βυζαντινῶν Θησαυρῶν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου* (στὸ ἔξῃς: ΣΒΘ), Αθήνα 2002, 60, ἀρ. 34. Ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων αὐτῶν, θεωροῦμε ὅτι θὰ προσέφερε πολλὰ νέα στοιχεῖα στὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης.

68. Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ–ΒΕΡΡΑ, *Τὸ κάστρο τῆς Πάτρας*, Ἀθήνα 2000, 37, εἰκ. 35 ἢ ἸΔΙΑ, Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κάστρου τῆς Πάτρας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ολυμπία*, εἰκ. 11.

69. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β1, 112. Τὸ χάλκινο νόμισμα Ἡρακλείου βρέθηκε στὴν ἐπίκωση τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο κτιστοὺς ἀγωγούς πού περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁδοῦ πού βρέθηκε στὴν ὁδὸ Ὁμονοίας. Βλ. καὶ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἄ., Ἑρμηνεία, 217 σημ. 125.

Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Πάτρας συμφωνεῖ μὲ τὰ νομισματικὰ δεδομένα θησαυρῶν⁷⁰ ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Ἀχαΐας καὶ ἀποδόθηκαν κατ' ἀρχὴν στὴν ἀνασφάλεια τῶν κατοίκων λόγῳ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ χρόνος ἀπόκρυψης τῶν θησαυρῶν τῆς Πάτρας, ἰδίως αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Μυκηνῶν, στὸν Ἅγιο Στέφανο, καθὼς καὶ αὐτῶν, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν Κλειτορία⁷¹, στὸν Πριόλιθο⁷² καὶ στὸ Πάος⁷³, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὰ μεμονωμένα νομίσματα τῆς πόλης τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Ἀχαΐας γενικότερα, συγκλίνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., δὲν ὑφίσταται οὔτε κατάληψη, οὔτε ἐγκατάλειψη τῆς πόλης τῆς Πάτρας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νομισματικὰ εὐρήματα ἀποκαλύπτονται ὁλοένα καὶ περισσότερα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δηλωτικὰ τῆς συνέχισης τῆς ζωῆς στὴν πόλιν τῶν Πατρῶν κατὰ τοὺς μεταβατικoὺς χρόνους. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι σημαντικὰ διότι δηλώνουν συνέχιση οἰκιακῶν ἢ βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων μέσα στὸ κέντρο τῆς πόλης⁷⁴.

70. Ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἡ ἔρμηνεία τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν δὲν εἶναι πάντα εὐκόλῃ ὑπόθεσις. Ἀνάλογα μὲ τὴ σύνθεσις τοῦ νομισματικοῦ θησαυροῦ, ἂν δηλαδὴ περιέχει χρυσὰ ἢ χάλκινα νομίσματα καὶ ὑποδιαίρεσεις εἶναι καὶ διαφορετικὴ ἡ ἱστορικὴ ἔρμηνεία τοῦ νομισματικοῦ εὐρήματος. Ἔτσι, οἱ θησαυροὶ τῆς Ἠλείας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν, μὲ μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν χάλκινων ὑποδιαίρεσεων, πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα ἀπόσυρσης καὶ στὴ συνέχεια ἀποθησαυρισμοῦ πληθωριστικῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα παύουν νὰ ἐκδίδονται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρόβλημα παραμένει ἂν ἡ ἀπόκρυψη τῶν συγκεκριμένων εὐρημάτων σὲ ἀσφαλῆ μέρη ἦταν σύγχρονη μὲ τὴ διαδικασία ἀπόσυρσης ἢ προέκυψε λίγο ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπάντησι ποὺ θὰ δινόταν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐπαναξετασθεῖ τὸ θέμα τῆς πορείας τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν Πελοπόννησο, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Βάσω ΠΕΝΝΑ, Νομισματικὴ κυκλοφορία σπιν Ἠλεία, 236. Τὴ σημασία καὶ τὴν ἔρμηνεία τῶν θησαυρῶν, ποὺ δὲν εἶναι μικτοί, ἀπαρτίζονται δὲ ἀμιγῶς ἀπὸ χρυσὰ νομίσματα καὶ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα ἀποθησαυρισμοῦ, διαπραγματεύεται στὴν ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωσί της ἡ Βάσω ΠΕΝΝΑ, Ἡ κυκλοφορία τῶν χρυσῶν νομισμάτων στὴν Πελοπόννησο (6ος-7ος αἰ.), Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδωνι Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ἰουνίου 2002.

71. ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροί, 61, 83, ἀρ. 20· ΣΒΘ, 43-45, ἀρ. 24. Ὁ θησαυρὸς ἀποτελεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες χάλκινες ὑποδιαίρεσεις καὶ ἀπὸ minimi. Μετὰ ἀπὸ δειγματοληπτικὸ ἔλεγχον τῶν μικρῶν χάλκινων ὑποδιαίρεσεων διακρίθηκαν οἱ τύποι Μαρκιανοῦ, Ζήνωνος, Ἀναστασίου Α', Ἰουστίνου Α', Ἰουστινιανοῦ Α', Ἰουστίνου Β', Τιβερίου Β', Μαυρικίου, καθὼς καὶ ἀνώνυμο πρωτοβυζαντινὸ. Ἀντιπροσωπεύονται τὰ νομισματοκοπεῖα Κωνσταντινούπολης, Νικομήδειας, Ἀντιόχειας, Κιζίκου καὶ Θεσσαλονίκης.

72. Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Βυζαντινὸ «εὐρημα» Πριολίθου Καλαβρύτων 1979, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν 12, 1979, 63-71· ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροί, 62, 83, ἀρ. 21. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 120 χάλκινα νομίσματα, ποὺ φυλάσσονταν σὲ πύλινο ἀγγεῖο.

73. Πρόκειται γιὰ δύο φόλλεις ἐποχῆς Φωκά, ποὺ βρέθηκαν στὸ Πάος (Σκούπη) Καλαβρύτων καὶ χρονολογῶνται σὲ περίοδο λίγο μετὰ τὸ 608-609, βλ. Μάντω ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β1, 11.

74. Τὸ ρωμαϊκὸ κτίριον στὴν ὁδὸ Ἐρενστῶλε 36-40, χρησιμοποιοῦντο ὡς κῶρος κατοικίας μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ μαγειρικὰ σκεύη, τὰ λυχνάρια καὶ τὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ βρέ-

Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς πόλης στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ τὸ ἀγγεῖο οἰκιακῆς χρήσης ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίκωσης κλιβάνου, ποὺ ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Θεοφ. Κορυδαλλέως λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Πάτρα (εἰκ. 13)⁷⁵. Πρόκειται γιὰ τμήμα κύτρας, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ βάση καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ σώματος. Τὸ ἀγγεῖο στὸ σωζόμενο τουλάχιστον τμήμα του δὲν ἔφερε λαβές. Πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ χειροποίητο. Ὁ πηλὸς τοῦ εἶναι ἀκάθαρτος μὲ πολλὰ προσμίξεις, ὅπως κομμάτια ἄχυρου κ.ἄ.⁷⁶ Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι καστανοκόκκινο καὶ κατὰ τόπους φαιό. Στὴν ἐπιφάνειά του φέρει ὀριζόντιες καὶ κυματοειδῆς χαράξεις, καθὼς καὶ ἴχνη φωτιᾶς ἀπὸ τὴ χρήση. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων τοῦ πατρινοῦ ἀγγείου, ἡ ποιότητα καὶ οἱ προσμίξεις τοῦ πηλοῦ, τὸ ψήσιμο, καθὼς καὶ ἡ ἐγχάρακτι διακόσμησή του, ποὺ περιορίζεται στὴ δημιουργία μᾶς ζώνης μὲ κυματοειδῆς γραμμὲς ἀνάμεσα σὲ ὀριζόντιες, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ συμπεριλάβουμε σὲ μία ὁμάδα κεραμικῆς μὲ τυπικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ⁷⁷. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά τοῦ ἀγγείου

ἦσαν σὲ αὐτὸ, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 142-144. Ἐπίσης, ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ. βρέθηκε πάνω σὲ πλάκωστρωτὸ δάπεδο προσδιορίζοντας τὸ ἀνώτατο χρονολογικὸ ὄριο χρήσης τῶν κτηρίων ποὺ βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Γούναρη 160-162, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 188. Στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (οἰκ. Δ. Λυκουργιώτη), στὸ κέντρο τῆς Πάτρας, ἔχουμε μετατροπὴ ρωμαϊκῶν λουτρῶν σὲ ἐργαστηριακὸ χώρο παραγωγῆς κεραμικῶν, ὅπως πῆλινων λυχνariῶν, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ Ἐργαστήρια τῶν ρωμαϊκῶν λυχνariῶν τῆς Πάτρας καὶ τὸ Λυχνομαντεῖο*, Ἀθήνα 1999, 23 καὶ σημ. 29. Βλ. καὶ ΜΕΝΝΕΓΚΑ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1, 140, σχ. 2, πίν. 87 β. Στὸν 7ο αἰ. θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ Ἰφιγένεια Δεκουλάκου, λυχνari μικρασιατικοῦ τύπου ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους ταφικοῦ θαλάμου, ὁ ὁποῖος ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη 116 (οἰκ. Μπαρτζούκα), βλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 115. Πρόκειται γιὰ λυχνari, ὅμοιο τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀνασκαφεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 7ο αἰ., βλ. Judith PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, [The Athenian Agora VII], Princeton-New Jersey 1961, 102, πίν. 11, ἀρ. 362.

75. Ὁ ρωμαϊκὸς κεραμικὸς κλιβανὸς Α' χρησίμευε γιὰ τὴν ὀπτησιὴ κεραμίδων στέγης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ ρωμαϊκὸς κλιβανὸς Β', ἐνῶ ὁ Γ' ἦταν ἐλληνιστικὸς. Χειροποίητη κεραμικὴ ἐντοπίσθηκε καὶ στὸ τεῖχος τῶν Δυμαίων κοντὰ στὸν Ἄραξο Ἀχαΐας, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται γιὰ τὴν εἶδος ἀκριβῶς κεραμικὴ πρόκειται, βλ. καὶ T. VIDA - Th. VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia* [Archäologie in Eurasien 9], Rahden 2000, 26.

76. Μαρία ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, *ΑΔ* 50, 1995, Β1, 210. Εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Πάτρας κυρία Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειας μελέτης τοῦ ἀγγείου.

77. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἐργαστήρια ἀγγείων ἀργοῦ τροχοῦ ἀνάλογα μὲ αὐτὸ ὅπου κατασκευάσθηκαν τὰ ἀγγεῖα τῆς Καρυστοπόλης, λειτουργοῦσαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ. Θεωρεῖται πιθανὴ ἡ συνέχιση τῆς λειτουργίας ἐργαστηρίου προϊόντων ἀργοῦ τροχοῦ στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ 8ου αἰ., βλ. σχετικὰ Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11, 1997, 285.

καὶ εἰδικὰ ὁ τύπος τῆς διακόσμησής του κάνουν πιθανότερη τὴ χρονολογικὴ του ἔνταξη στὸν 7ο αἰ. καὶ μάλιστα στὰ μέσα του, περὶ τὸ 650, μέχρι καὶ τὴς ἀρχῆς τοῦ 8ου αἰ., περὶ τὸ 710⁷⁸. Ἀγγεῖα ἀνάλογα κατασκευασμένα στὸν ἀργὸ τροχὸ ἔχουν βρεθεῖ στὰ νεκροταφεῖα τοῦ Rókaszerpetk τῆς Οὐγγαρίας⁷⁹. Ἀντίστοιχα ἀγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ μὲ ἀνάλογη ἀκριβῶς διακόσμηση ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῶν στὰ νεκροταφεῖα τῆς Οὐγγαρίας, ὅπως τὰ νεκροταφεῖα τῆς Halimba (δεύτερο μισὸ 7ου-ἀρχὲς 8ου αἰ.), τοῦ Pilismarót-Basaharc (δεύτερο μισὸ 8ου αἰ.), τοῦ Oroszlány (πρῶτο καὶ δεύτερο μισὸ 7ου αἰ.)⁸⁰ κ.λπ. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν ὡς κτερίσματα μέσα σὲ τάφους καὶ περιεῖχαν συχνὰ καὶ τροφή γιὰ τὴς ἀνάγκες τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ἄλλα περιεῖχαν καύσεις νεκρῶν. Τὸ ἐργαστήριο κατασκευῆς τοῦ ἀγγείου δὲν εἶναι γνωστὸ, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν νὰ λειτουργοῦσε καὶ στὴν Πάτρα ἕνα ἐργαστήριο ἀργοῦ τροχοῦ, ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο τῆς νότιας Πελοποννήσου, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ λειτουργία κλιβάνου, ἀκριβῶς στὸ κῶρο τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ὁδὸ Θεοφ. Κορυδαλλέως, στὴν ἐγγύτερη περιφέρεια τῆς πόλης τῶν Πατρῶν. Τὸ σημεῖο εὑρεσης τοῦ ἀγγείου, βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν πρωτοβυζαντινὸ δρόμο καὶ στὴ γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Μειλίκου, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τὴν περιφέρεια⁸¹.

78. Γιὰ τὴν τυπολογία μὲ βάση τὴν ὁποία προτείνεται ἡ ἀναχρονολόγηση τῶν χειροποίητων ἀγγείων τῆς Ὀλυμπίας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς Πελοποννήσου, βλ. Th. VÖLLING, *The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia*, στὸ *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου* (ὅπως σημ. 51), 303-323· VIDA – VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 49, Abb. 15.

79. Βλ. Ágnes Cs Sós – Ágnes SALAMON, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th 9th c.) at Rókaszerpetk* (ἐπίμ.) B. M. SZÖKE, Akadémiai Kiadó, Βουδαπέστη 1995, 192, πίν. CLIX 4. Μάλιστα στὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ, ποὺ ἔφερε διακόσμηση ἀπὸ κυματοειδεῖς ἐγχάρακτες γραμμὲς ποὺ πλαισιώνονταν ἀπὸ διακόσμηση ὁριζόντιων ἐγχάρακτων γραμμῶν, βρέθηκε καύση νεκροῦ.

80. G. TÖRÖK, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba*, [Das Avarische Corpus 5], Debrecen-Budapest 1998· N. FETICH, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc* [Studia Archaeologica 3], Βουδαπέστη 1965· Ágnes Cs Sós, *Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány*, *Folia Archaeologica* 10, 1958, 105-124· G. TÖRÖK (μὲ τὴ συνεργασία τῶν Márta FERENCZ – István TAKÁCS), *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár*, Debrecen-Budapest 1994. Εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Οὐγγρικής Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Βουδαπέστης, T. VIDA, M. B. SZÖKE, M. TAKÁCS καὶ Hajnal ZSUZSANNA, ποὺ μᾶς ὑπέδειξαν τὴ βιβλιογραφία καὶ μᾶς ἔδειξαν ἀ δημοσίευτο ὕλικο ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διενεργοῦνται στὴ χώρα τους.

81. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ εὑρεση στὸ κῶρο τῆς ἀνασκαφῆς μιλιρίου μὲ ἐπιγραφὲς τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ καὶ τῶν αὐτοκρατόρων Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, *ΑΔ* 50, 1995, B1, 210. Ἡ χρῆση τοῦ δρόμου αὐτοῦ συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο μέχρι καὶ τὸν 6ο αἰ., βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Θέματα τοπογραφίας τῆς πόλης τῶν Πατρῶν* (ὅπως σημ. 19), 315.

Ἄγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ, ποὺ παρουσιάζουν πολλές ὁμοιότητες μὲ τὰ χειροποίητα ἄγγεῖα, ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τοῦ πηλοῦ καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ βου-ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ., ἢ, καὶ μέσα στὸν 7ο αἰ., ἔχουν βρεθεῖ στὴν Καρυοῦπολη καὶ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριο τῆς νότιας Πελοποννήσου, στὸ ὁποῖο κατασκευάζονταν χονδροειδῆ ἄγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ⁸². Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἄγγεῖο τῆς Πάτρας, ποὺ φέρει ἐγκάραια διακόσμηση, τὰ σπαράγματα ἀπὸ τὰ ἄγγεῖα τῆς Καρυοῦπολης δὲν παρουσιάζουν κανένα διακοσμητικὸ στοιχεῖο⁸³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἄγγεῖων ἀργοῦ τροχοῦ οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Καρυοῦπολη, ἀνάλογα ἄγγεῖα βρέθηκαν καὶ στὴν Ὀλυμπία καὶ χρονολογήθηκαν μὲ βάση τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὴ διακόσμησή τους στὸν 8ο αἰ.⁸⁴. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ στὴν Ὀλυμπία, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου, λειτουργοῦσαν τοπικὰ ἐργαστήρια κατασκευῆς κεραμικῶν προϊόντων ἀργοῦ τροχοῦ. Ἀνάλογα ἄγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στὰ Ἴσθμια⁸⁵, καθὼς καὶ στὸ Ἄργος⁸⁶. Κεραμικὴ

82. Rodoniki ETZEOGLOU, La céramique de Karyoupolis, στὸ V. DÉROCHE – J.-M. SPIESER (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II. Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987*, Ἀθήνα-Παρίσι 1989 [*BCH* Suppl. 18], 151-156. Γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο λειτουργίας ἐργαστηρίου ἄγγεῖων ἀργοῦ τροχοῦ στὴ νότια Πελοπόννησο, βλ. καὶ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Η πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη* (ὅπως σημ. 77), 284-285.

83. ETZEOGLOU, La céramique de Karyoupolis, 153. Βλ. καὶ VIDA – VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 24.

84. Πρόκειται γιὰ δύο ἄγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ ποὺ βρέθηκαν στὸν τάφο 32 καὶ στὸν τάφο 13 ἀντίστοιχα, VIDA – VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 55, 49, εἰκ. 15. Τὸ ἄγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ τοῦ τάφου 13 τοῦ νεκροταφείου τῆς Ὀλυμπίας, καθὼς καὶ τὸ ἄγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ τοῦ τάφου 32 ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο φέρουν διακόσμηση χαρακτηριστικὴ ἀντίστοιχων ἄγγεῖων, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν 8ο αἰ., *ὁ.π.*, 55-56, 50-52, 49 εἰκ. 15, ἀρ. 32, ἀρ. 13, πίν. 23 ἀρ. 32, πίν. 20, ἀρ. 13, πίν. 18, 32, 1. Γιὰ τοὺς τάφους 13 καὶ 32, βλ. *ὁ.π.*, 122, 126. Τὰ ἄγγεῖα αὐτὰ φέρουν διακόσμηση ἀπὸ εὐθεῖες ἢ καμπυλωτὲς ὀριζόντιες γραμμές, ἢ ἀκόμη καὶ κάθετες γραμμές.

85. Ἡ χειροποίητη κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ Ἴσθμια δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ αὐτοτελῶς καὶ δὲν γνωρίζουμε ποῖα καὶ πόσα ἀπὸ τὰ αὐτοτελῆ ἄγγεῖα ἢ ὄστρακα ἄγγεῖων ἀνήκουν στὰ χειροποίητα ἢ στὰ ἄγγεῖα ἀργοῦ τροχοῦ. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ δημοσίευσε ὁ Gregory, προκύπτει ὅτι τουλάχιστον ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἄγγεῖα πρέπει νὰ ἦταν κατασκευασμένα στὸν ἀργὸ τροχό, βλ. T. GREGORY, *Isthmia. The Hexamilion and the Fortress [Isthmia V]*, ASCSA, Princeton-New Jersey 1993, 85-86, πίν. 26a VIDA – VÖLLING, *ὁ.π.*, 18. Στὸν ἀργὸ τροχό ἐπίσης ἔχει, πιθανότατα, κατασκευασθεῖ καὶ τὸ μαγειρικὸ σκεῦος, ποὺ τμῆμα του μὲ γραπτὴ διακόσμηση βρέθηκε στὸ Ἐξαμίλιο, βλ. GREGORY, *Isthmia*, 123 καὶ σημ. 7, πίν. 45c.

86. Ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς χειροποίητης κεραμικῆς ποὺ βρέθηκε στὸ Ἄργος δὲν διευκρινίζεται ποῖα εἶναι ἀμιγῶς χειροποίητη, ποῖα εἶναι ἀργοῦ τροχοῦ καὶ ποῖα ἐνδεχομένως εἶναι χειροποίητη καὶ ἔχει ὑποστείετὶ στὴ συνέχεια βελτιώσεις στὸν ἀργὸ τροχό. Ἐπίσης, ἡ διαφοροποίησή αὐτὴ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα σχέδια τῶν ἄγγεῖων. Ἀπλῶς ἀναφέρεται γιὰ τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς ὅτι εἶναι χειροποίητη (= *Le*

χειροποίητη που έχει ύποστει κάποιου είδους βελτιώσεις στον τροχό έχει βρεθεί και στην Τίρυνθα⁸⁷.

Τὰ παραπάνω αρχαιολογικά ευρήματα αποτελούν λίγα, αλλά ένδεικτικά τεκμήρια της λειτουργίας, τόσο του κέντρου, όσο και της περιφέρειας της πρωτοβυζαντινής πόλης κατά τους μεταβατικούς αυτούς χρόνους. Ύπάρχουν βάσιμες ένδείξεις για όχυρωματική δραστηριότητα στο κάστρο, καθώς και για συνέχιση της βιοτεχνικής δραστηριότητας τόσο μέσα στην πόλη, όσο και στην περιφέρειά της. Επίσης, έχουμε ανασκαφικές ένδείξεις για την ύπαρξη οικιών, καθώς και για τη λειτουργία των νεκροταφείων, τουλάχιστον του ΒΑ νεκροταφείου, μέχρι και τις αρχές του 7ου αι. Τέλος, υπάρχουν αποδείξεις για την κυκλοφορία βυζαντινού χρήματος τουλάχιστον μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. Τὰ παραπάνω στοιχεία ενισχύονται, κατά τρόπο που θεωρούμε άδιαμφισβήτητο, με την ανασκαφή στο οικόπεδο Π. Τερζή, στην όδο Δ. Γούναρη 77-79. Το λουτρό οικοδομείται πιθανότατα τον 6ο αι. και λειτουργεί συνεχώς, μέχρις ότου, για άδιευκρίνιστους λόγους, που πιθανόν σχετίζονται με τη γενικότερη οικονομική κρίση, παύει ή περιορίζεται ή λειτουργία του. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται με τη μετατροπή του σε αποθηκευτικό χώρο πιθανόν κατά τον 8ο ή το πολύ τις αρχές του 9ου αι. Από όσα αναφέρθηκαν συνάγεται το συμπέρασμα, που αναμένεται να πιστοποιηθεί επαρκέστερα από τη συνεχιζόμενη αρχαιολογική έρευνα στην πόλη, σχετικά με την επιβίωση της τελευταίας κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων, δηλαδή κατά τον 7ο και κυρίως, κατά τον 8ο αι. Η επιβίωση αυτή, στα πλαίσια μίας γενικότερης οικονομικής και δημογραφικής κρίσης, που αποτυπώνεται στον περιορισμό της νομισματικής κυκλοφορίας, καθώς και στην αλλαγή χρήσης δημόσιων κτηρίων και άλλων δημόσιων χώρων, συντελείται σε μία πόλη με σαφή βυζαντινά χαρακτηριστικά, στα όποια συγκαταλέγονται ξένα και αλλόθρησκα πληθυσμικά στοιχεία, που συνιστούν άλλωστε αναπόσπαστο μέρος αυτού ακριβώς του βυζαντινού χαρακτήρα της. Άλλωστε, συνεχής παρουσιάζεται η ζωή και η δραστηριότητα κατά την περίοδο αυτή στην πρώτη πόλη της Πελοποννήσου, στην Κόρινθο, όπως προκύπτει από την ανασκαφική έρευνα⁸⁸.

pot est monté à la main). Παρά ταύτα, ένα τουλάχιστον άγγείο που βρέθηκε στο χώρο των Θερμών και σώζεται ολόκληρο, φαίνεται ότι έχει κατασκευασθεί πιθανότατα στον άργό τροχό, βλ. P. AUPERT, *Céramique slave à Argos*, στο *Études Argiennes* [BCH Suppl. 6], Παρίσι 1980, 377, εικ. 2.

87. VIDA - VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 19.

88. G. D. R. SANDERS, *Corinth*, στο Angeliki LAIOU (έπιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2000, τόμ. 2, 648-650· ό ΙΔΙΟΣ, *Recent Studies on Medieval and Post-Medieval Corinth 1896-1899*, στο J. BINTLIFF (έπιμ.) *New Approches to Medieval and Post-Medieval Greece* (όπό έκτύπωση στο BSA).

Τὰ ἀνωτέρω ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, δηλωτικά λειτουργίας τῆς πόλης τῶν Πατρῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἐνισχύονται ἀπὸ τὶς λίγες ἐκκλησιαστικὲς πηγές, ποὺ διαθέτουμε, συχνὰ ὑποβαθμισμένες ἢ ἐντελῶς παραγνωρισμένες, ὡς ἐντελῶς ἀναξιόπιστες. Στὸ λεγόμενο *Τακτικὸ τῶν Εἰκονοκλαστῶν*, ἐκκλησιαστικὴ πηγὴ τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ., ἡ Πάτρα ἀναγράφεται ὡς μία ἀπὸ τὶς ἐπισκοπὲς ὑπὸ τὴ μητρόπολη Κορίνθου⁸⁹. Ἡ ἀξιοπιστία τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς ἐπιβεβαιώνεται πλήρως ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη, ὡς ἐκπροσώπου τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Προκοπίου στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας τὸ 787 κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς ὁποίας ἀποφασίσθηκε ἡ λήξη τοῦ ζητήματος τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων⁹⁰. Ἡ ἐνεργὸς ἐμπλοκὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν στὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα εἶναι ἀναμφισβήτητη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐπιγράμματος στὸν ἀπόστολο Ἀνδρέα, ποὺ ἔγραψε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὸ ἔτος 798⁹¹. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ, δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται στὸ ἐπίγραμμα, ἐνῶ ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν τῆς Πάτρας δὲν ἔχει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, συμπληρωθεῖ. Ἔτσι, λίγες μόνον προσεγγίσεις εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν. Μπορεῖ ὅμως βάσιμα νὰ πιθανολογηθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Προκοπίου, γνωστοῦ ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ του στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας, ἢ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Γεωργίου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μολυβδόβουλλο χρονολογημένο πιθανὸν τὸν 8ο αἰ.⁹². Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν, εἶναι γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχικῆς ἔρι-

89. J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 245. Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ τακτικοῦ αὐτοῦ καὶ τὴν ἀξιοπιστία του ὡς ἱστορικῆς πηγῆς, καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἀ, Ἑρμηνεία, 190, 222 καὶ σημ. 140.

90. J. DARROUZÈS, *Listes épiscopales du Concile de Nicée (787)*, *REB* 33, 1975, 44D, 43E. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐκπροσώπου Πατρῶν, μοναχοῦ Ἰωάννη βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφὲς ἐπισκόπων δύο ἰταλικῶν πόλεων, τοῦ Ρηνίου καὶ τῆς Κατάνης.

91. P. SPECK, *Theodori Studitae. Jamben auf verschiedene Gegenstände. Einleitung, kritischer Text, Übersetzung und Kommentar* [Supplementa Byzantina 1], Βερολίνο 1968, 242, ἀρ. 87. Τὸ ἐπίγραμμα: *Εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον / Ὡ πρωτόκλητε, τῶν ἀποστόλων κλέος, / ὁ παμμέγιστος τῶν πατρῶν φασφόρος, / τὸν σὸν λεὼν φύλαττε σὺν τῷ ποιμένι*. Γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἐμπλοκὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν σὲ αὐτὴν, βλ. Βούλα ΚΟΝΤΗ, *Μαρτυρίες γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο*. Προβλήματα καὶ προσεγγίσεις, *Σύμμεικτα* 13, 1999, 88.

92. Πρόκειται γιὰ τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Γεωργίου ποὺ ἔχει καθεῖ. Ἡ σφραγίδα εἶχε χρονολογηθεῖ ἀρχικὰ στὸν 8ο αἰ., βλ. V. LAURENT, *La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémone*, *REB* 21, 1963, 135 σημ. 32. Ἀργότερα, χρονολογήθηκε στὸν 6ο ἢ στὸν 7ο αἰ., βλ. V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τόμ. 5 *L'Eglise I. L'Eglise de Constantinople. A. La Hiérarchie*, Παρίσι 1963, 423-424, ἀρ. 568.

δας ή Πάτρα, όπως και άλλες επισκοπικές έδρες της Πελοποννήσου (ἐπισκοπὲς Μονεμβασίας και Τροιζήνας)⁹³, επέδειξε κοινή πολιτική με τις πόλεις της Ίταλίας και της Σικελίας, περιοχές κατ' ἐξοχήν εικονόφιλες, όπου κατέφευγαν οί μοναχοί τών μεγάλων μοναστικών κέντρων της Κωνσταντινούπολης⁹⁴. Έτσι άλλωστε ἐξηγείται ή ἀναγραφή, μεταξύ άλλων, τών ἐπισκοπών Πατρών, Μονεμβασίας, Τροιζήνας στα πρακτικά της συνόδου της Νικαίας, όπου αποφασίσθηκε ή ἀποκατάσταση τών εικόνων (787)⁹⁵. Τήν ίδια σχεδόν περίοδο, μεταξύ τού χειμώνα τού 786 και τού καλοκαιριού τού 788 συντελείται πιθανότατα και ή ίδρυση τού θέματος Πελοποννήσου⁹⁶, ἐποχή που ἀποτελεί χρονικό ὀρόσημο για την προώθηση τών διεκδικήσεων της ἐπισκοπικής ἑδρας Πατρών και την προαγωγή της σέ μητρόπολη, ισότιμη με την Κόρινθο (805).

Με τη χρονική αὐτή φάση της ἱστορίας της πόλης συνδέεται ή μαρτυρία ενός ἁγιο-λογικοῦ κειμένου τού 9ου αἰ., στο ὁποῖο ἀναφέρεται ή χρήση παλαιότερου πιθανόν λουτροῦ ἀπό τὸν τοπικό ἐπίσκοπο. Συγκεκριμένα, στο Βίο τού ἁγίου Ἡλίου τού Σπηλαιώτη ἀναφέρεται λουτρό στην Πάτρα και περιγράφεται ή διαδικασία χρήσης του, μαρτυρία που θεωροῦμε σημαντική δεδομένου ὅτι τέτοιου εἴδους πληροφορίες τήν ἐποχή αὐτή ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ή σπανίζουν. Ὁ Βίος, παρὰ τὰ συνήθη στοιχεῖα ρητορικής και ἀφηνηματικής τεχνικής που τὸν χαρακτηρίζουν, ὅπως ἐξάλλου ὅλα τὰ ἁγιολογικά κείμενα, ἐμπεριέχει ἱστορικές μαρτυρίες και ἱστορικά γεγονότα για τὸ Βίο και τήν πολιτεία τών ἀσκητῶν Ἀρσενίου και Ἡλίου. Οἱ δύο μοναχοί προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο της ἀραβικής ἐπέλασης στή Σικελία και Κάτω Ἱταλία κατὰ τὰ τέλη τού 9ου αἰ., διεκπεραιώνονται περὶ τὸ ἔτος 888 ἀπὸ τὸ Ρήγιο της Καλαβρίας στήν Πάτρα. Ἐκεῖ, γίνονται δεκτοί ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Πατρών, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπιτρέπει νὰ μονάσουν σὲ πύργο, που βρισκόταν ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τήν πόλη, ὅπου ὑπῆρχε

93. ΚΟΝΤΗ, Μαρτυρίες, 81-88, 91.

94. Για τὸ θέμα, βλ. Κ. ΜΠΟΝΗ, Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες της μεσημβρινῆς Ἱταλίας και της Σικελίας κατὰ τήν δευτέραν περίοδον της Εἰκονομαχίας (787-843) ἐπὶ τῇ βάσει τών βυζαντινῶν πηγῶν, *Θεολογία* 44, 1973, 7-33. Σχετικά με τήν ἀνάμιξη της ἐπισκοπῆς Πατρών στήν εἰκονομαχική ἔριδα, βλ. τήν προετοιμαζόμενη μονογραφία στο πλαίσιο τού Προγράμματος της Ἱστορικής Γεωγραφίας τού ΙΒΕ/ΕΙΕ, της Ἀννας ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ μητρόπολη Πατρών και ὁ μοναχισμός στήν Ἀχαΐα κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴν περίοδο* (ὑπὸ δημοσίευση).

95. Ἡ προετοιμασία για τὴ σύνοδο της Νικαίας και τήν ἀποκατάσταση τών εικόνων εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὸ 784, ὡς μία πολιτική προσέγγισης της εικονόφιλης ἐκκλησίας της Ρώμης ἐκ μέρους της αὐτοκράτειρας Εἰρήνης, ή ὁποία, ἀφοῦ ἤλθε ἀντιμέτωπη με τὸ στρατὸ και άλλες ἰσχυρές δυνάμεις της πρωτεύουσας, κατόρθωσε τελικά νὰ ἐπιβάλει τήν πολιτική της, βλ. Τ. ΖΙΝΚΟΝΙΣ, The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese, *Σύμμεικτα* 13, 1999, 150-151.

96. *Ο.π.*, 141-155.

τόπος ἥσυχος καὶ κατάλληλος γιὰ ἄσκησι⁹⁷. Οἱ ὅσοι ἀσκήτευσαν ἐκεῖ γιὰ ὀκτὼ χρόνια, μέχρι τὸ 896, ἀπομακρύνοντας τὰ δαιμόνια. Ὁ τόπος ἄσκησής τους δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, ἀφοῦ τὴν ἐπισκέπτονταν συχνὰ εἴτε γιὰ νὰ συναντήσουν τοὺς ἄρχοντές της, εἴτε γιὰ νὰ συλλουσθοῦν μὲ τὸ μητροπολίτη, ὅπως δηλώνεται σαφῶς στὸ Βίο. Ὁ μητροπολίτης Πατρῶν καλεῖ τὸν ὑπέργηρο καὶ ἄρρωστο πιά ἀσκητὴ Ἀρσένιο νὰ συλλουσθοῦν γιὰ νὰ ἀνακουφισθεῖ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ τὸν ταλαιπωροῦσαν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Βίου δίνονται σημαντικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ λουτροῦ, ἐνῶ οἱ μαρτυρίες ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ λουτροῦ καὶ τὴ θέση του στὴν πόλη εἶναι ἀσαφεῖς.

Σύμφωνα μὲ τὸ Βίο οἱ δύο ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ἀφοῦ ἔβγαλαν τὰ ροῦχα τους, προφανῶς στὸ κῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου, μπῆκαν στὸ λουτρό: *Καὶ δὴ ἐν τῷ λουτρῷ εἰσελθόντων καὶ τὰ ἱμάτια ἀποδυσαμένων, φησὶ πρὸς τὸν ὅσιον ὁ ἐπίσκοπος, κάτελθε πρῶτον, εὐλόγησον τὸ ὕδωρ πάτερ, ἵνα καὶ ἡμεῖς μετασχῶμεν τῆς σῆς ἀγιότητος. Τότε ὁ μέγας τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ ποιήσας καὶ ἐν τῷ ὕδατι καταδύς, αἴφνης εὐωδιάζεται ὁ κῶρος ὁσμὴν θεῖαν, ὑπερβαίνουσα πᾶσαν μυρεψικὴν ἐπιστήμην. Ἐκπλαγεῖς δὲ ὁ ἐπίσκοπος σὺν τῷ κλήρῳ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ θαύματι ἔκραζεν Κύριε ἐλέησον ἐπὶ ὥρας ἱκανάς. Οὐδεὶς μέντοι ἕτερος τῶν ἐκεῖσε ἐλούσατο. Ἄλλως, ἡ παράδοσις ἔχει, ἀποκέκλεισθαι ἀπὸ τῆς τότε ὥρας ἐπὶ χρόνους ἱκανοὺς τὸ λουτρόν, ὥστε τοὺς πλησιάζοντας τῇ θύρᾳ ὀσφραίνεσθαι πλουσίως τῆς εὐωδίας. Τούτου οὖν τοῦ θαύματος διαφημισθέντος ἐν πάσῃ περιχώρῳ πολλοὶ συνῆλθον ὠφελείας χάριν λαβεῖν. Διεδόθη γοῦν τὸ ὄνομα καὶ ἡ πολιτεία τῶν ὁσίων ἐν ταῖς κύκλῳ ἐπαρχίαις πάσαις, ὥστε μὴ δύνασθαι, ὡς δεῖ ἡρεμεῖν καὶ προσεύχεσθαι⁹⁸.*

Ἡ μαρτυρία τοῦ Βίου εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴν ἀστικὴ τοπογραφία τῆς Πάτρας σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ πηγὲς μᾶς παρέχουν ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὴν πόλη. Τὰ δεδομένα τοῦ Βίου δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε ἂν τὸ λουτρό αὐτὸ ἦταν δημόσιο ἢ ἐκκλησιαστικό, ἂν ἀνῆκε δηλαδὴ στὴ δικαιοδοσία τοῦ κράτους, κάποιας μονῆς, πιθανότατα, στὴν τοπικὴ ἐκκλησία. Πάντως, σὲ κάθε περίπτωση ἡ θαυματουργικὴ ἱκανότητα τῶν ὁσίων, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν εὐρέως διαδεδομένη, συνδυάσθηκε μὲ τὸ συγκεκριμένο θαῦμα τοῦ ὁσίου Ἀρσενίου, ποὺ συνίστατο στὴν εὐωδίαση τοῦ κῶρου τοῦ λουτροῦ καὶ τὴ θαυματουργικὴ ἀπόφραξή του, ὥστε ἡ εὐωδίαση αὐτὴ νὰ μείνει ἐγκλωβισμένη καὶ νὰ διατηρηθεῖ γιὰ χρόνια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημει-

97. Ὁ κατέναντι τῆς πόλεως πύργος τοῦ Βίου δὲν ἔχει ταυτισθεῖ μὲ κάποιο σωζόμενο κτίσμα τῆς περιοχῆς, βλ. σχετικὰ Ἀννα Λαμπροπούλου, Ὁ Ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1993, 32-33.

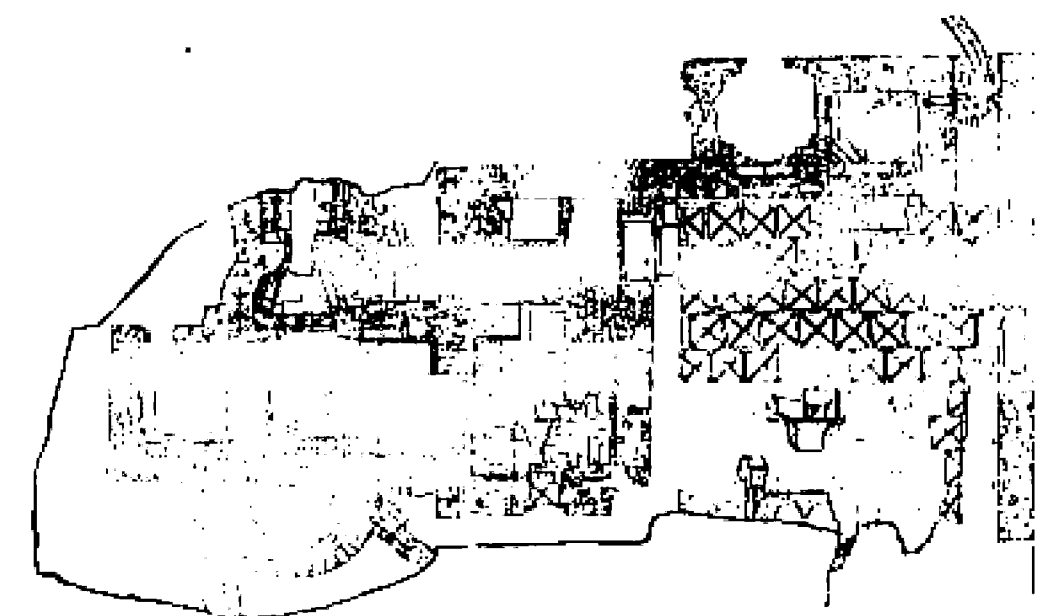
98. Βίος Ἡλία τοῦ Σπηλαιώτου, AASS, Sept. III, 858-859, § 26.

ωθεῖ ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ Βίου δηλώνεται ἡ ἀλλαγὴ ποῦ συντελέσθηκε σὲ μιὰ ὁλόκληρη ἀντίληψη γύρω ἀπὸ τὸ λουτρὸ καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος. Τὸ λουτρὸ ἀναφέρεται πλέον ὡς χώρος τέλεσης ἑνὸς ἀκόμη θαύματος, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸ παρελθόν, ὅποτε ὁ λουτρικὸς χώρος σηματοδοτοῦσε τὸ κέντρο τῆς ἀστικῆς λειτουργίας, ἐνῶ ἡ καθημερινὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος καὶ τὴν περιποίησή του μετατρέπεται σὲ ἄκρως περιστασιακὴ ἀνάγκη, ποῦ συνδέεται ἄμεσα καὶ ἀποκλειστικὰ μὲ λόγους υἱείας⁹⁹.

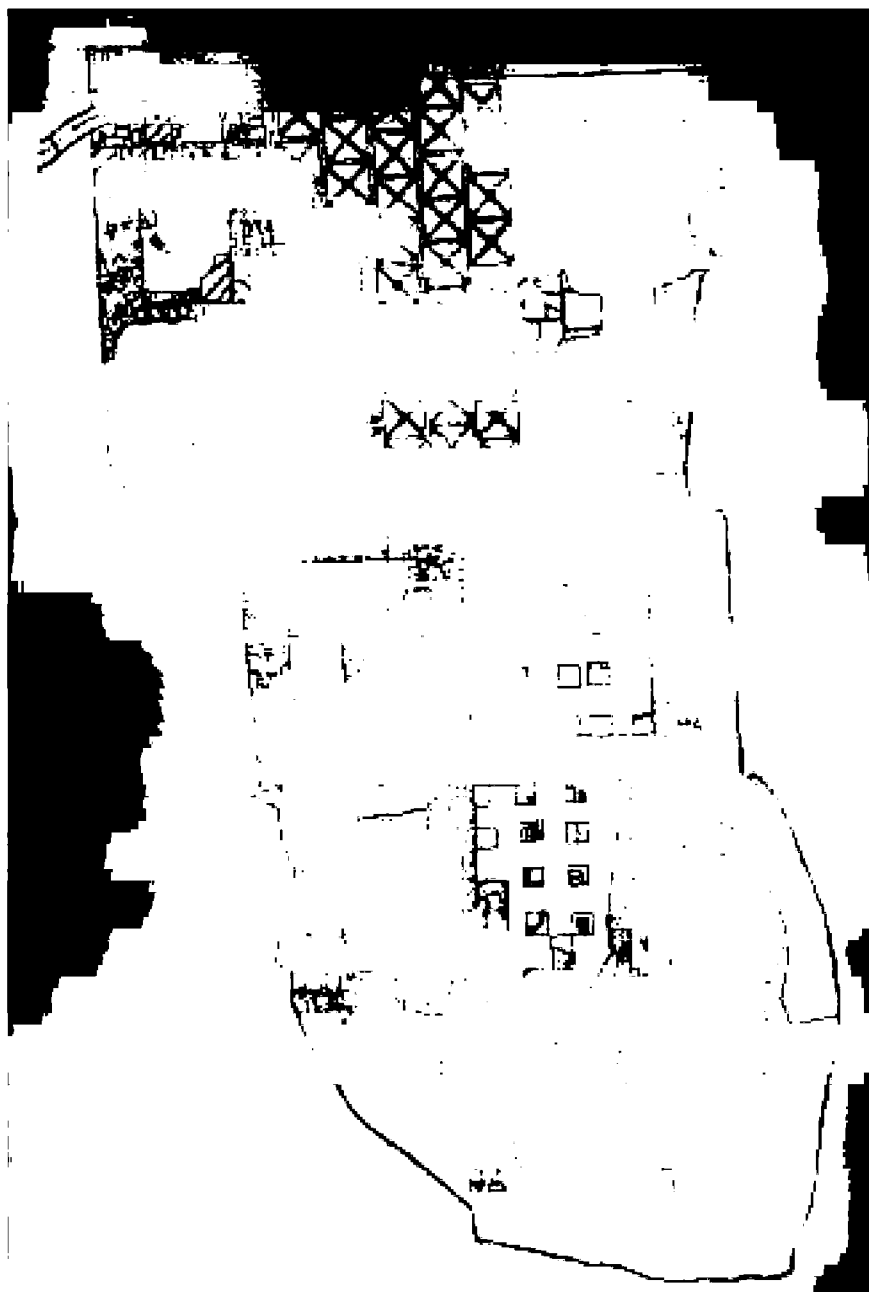
---

99. Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Λουτρά στὴ βυζαντινὴ Πελοπόννησο, στὸ *Τα λουτρά στὴν αρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο*, ἐφ. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (Κυριακὴ 13 Μαΐου 2001), 21-22.

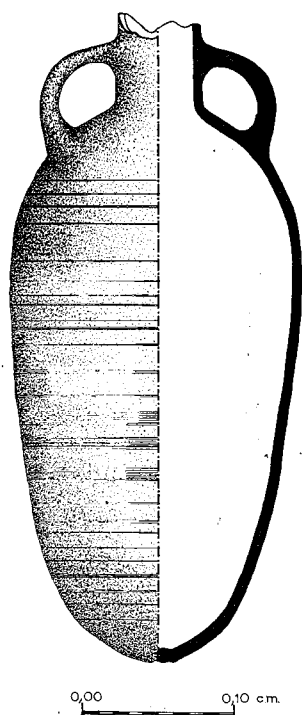
Σχ. 2. και εικ. 1. Προτοβυζαντινό λουτρό οδού Γούναρη. Κάτοψη ανασκαφής

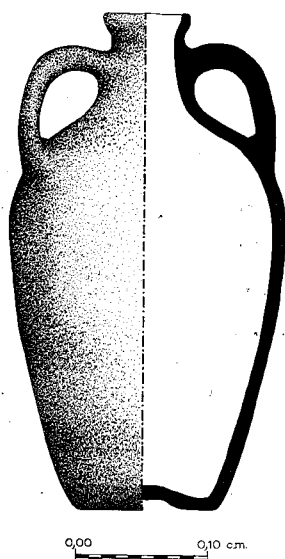
Σχ. 3. Πρωτοβυζαντινό λουτρό οδού Γούναρη. Βόρειο τμήμα ανασκαφής

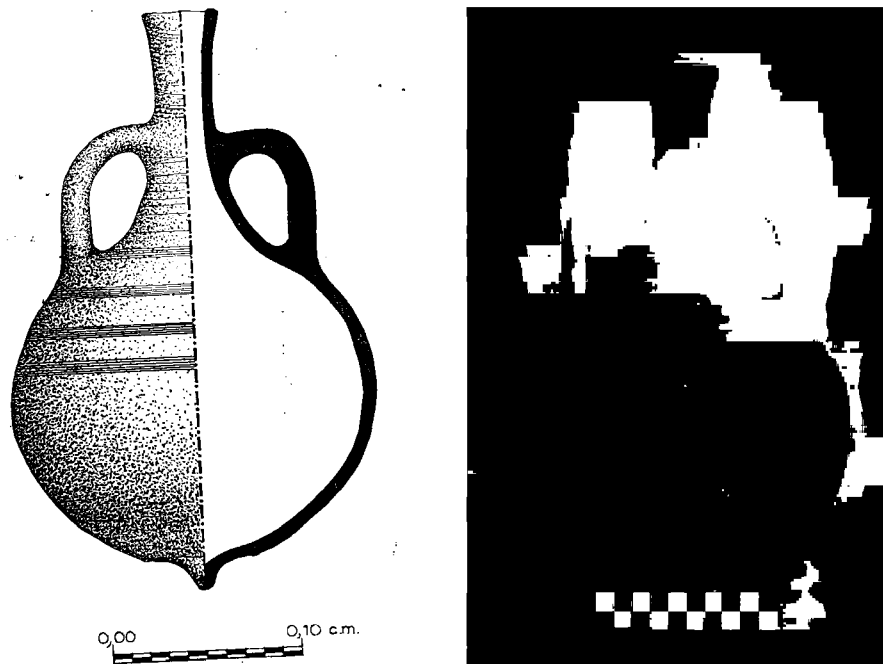

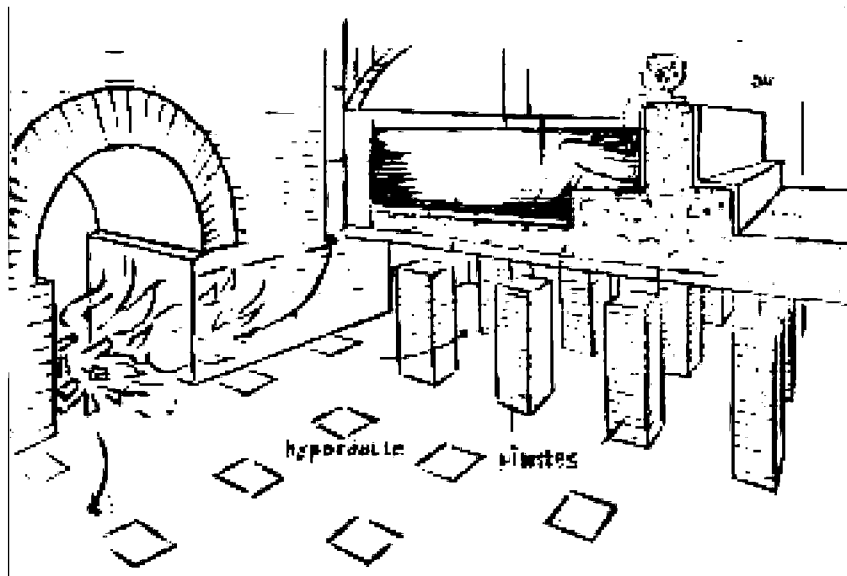
Σχ. 5. Ἀμφορέας Α1

Σχ. 6. Ἀμφορέας Α2

Σχ. 7. Μικρό αγγείο μεταφοράς υγρών Α3

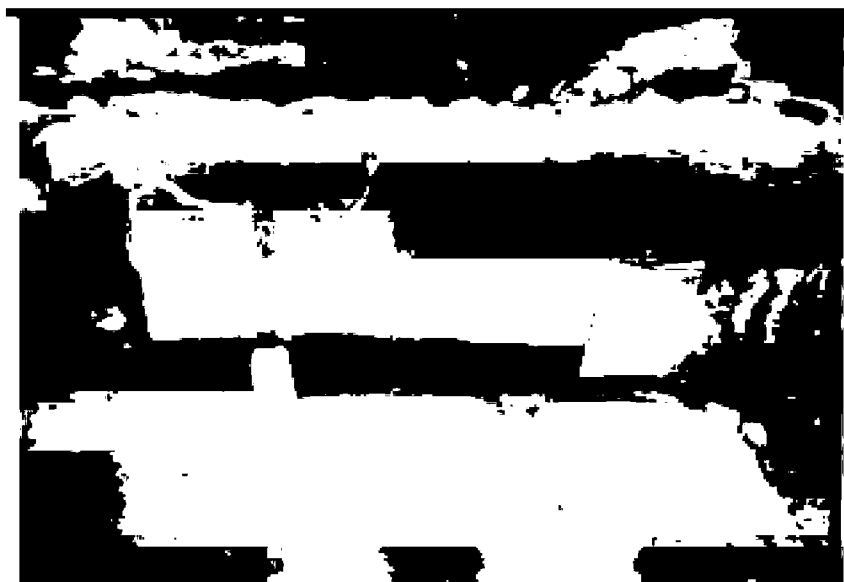
Σχ. 8. Suspensura κατά F. Yegül

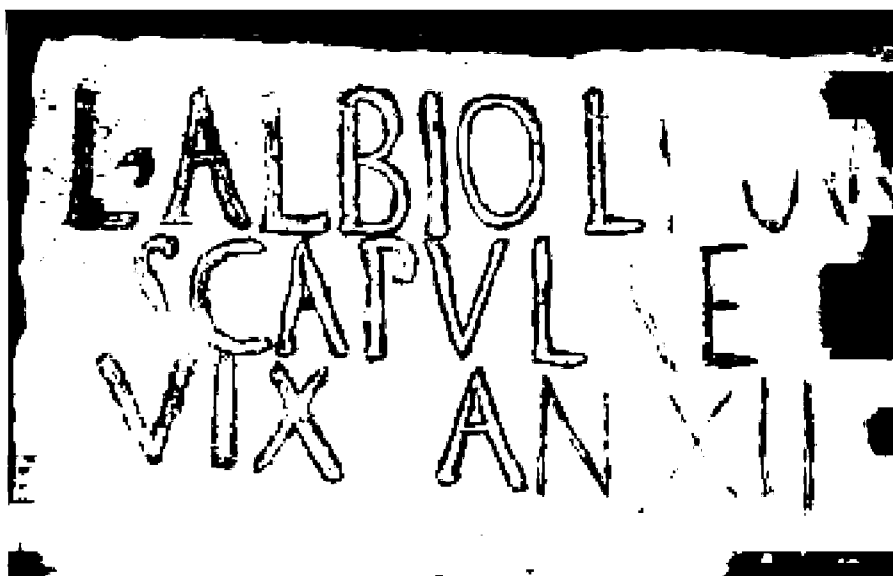
Εικ. 2. Τò αποδυτήριο τού λουτροῦ. Διακρίνονται τὸ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ οἱ δεξαμενές

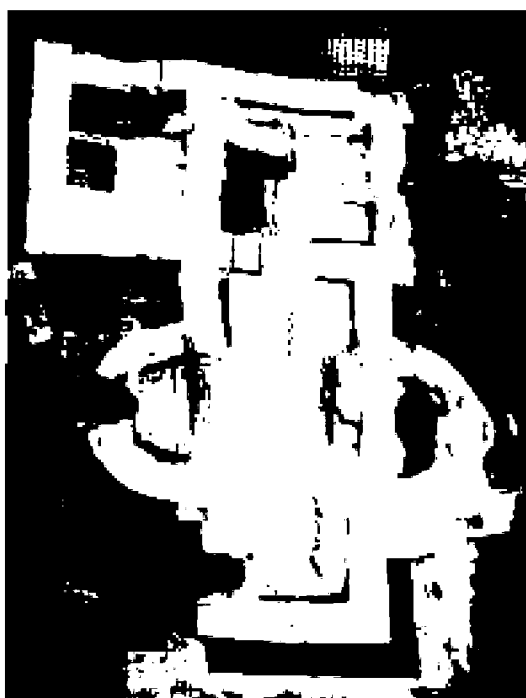
Εικ. 3. Λίθινο κατώφλι πὺν διασώζει γόμφο στήριξης μονόφυλλης θύρας καὶ ὁδηγεῖ στὸ ἀποδυτήριο

Εικ. 4.α-β Ήσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀποδυτηρίου. Διακρίνονται τὸ κτιστὸ ἔδρανο καὶ ἡ μαρμάρινη ἐπένδυση τοῦ τοίχου

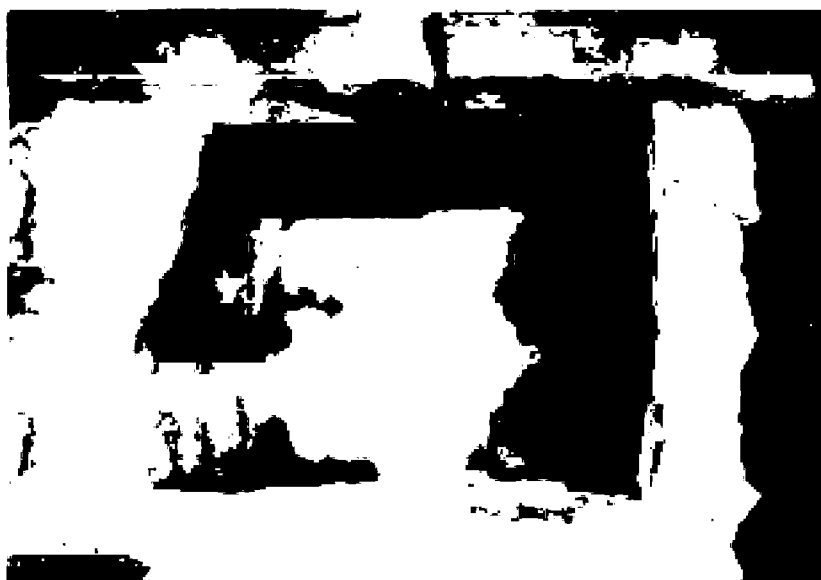
Εικ. 5. Τμήμα ἐπιτύμβιας λατινικῆς ἐπιγραφῆς

Εικ. 6. Β τμήμα ἀνασκαφῆς πρωτοβυζαντινοῦ λουτροῦ

Είκ. 7. Δύο άτομικοί λουτήρες ὀρθογώνιας καὶ τετράγωνης κάτοψης

Είκ. 8. Ἐσωτερικο ἀτομικοῦ λουτήρα τετράγωνης κάτοψης.
Διακρίνεται ὁ μολυβένιος σωλήνας παροχῆς νεροῦ κυκλικῆς διατομῆς

Είκ. 9. Τμήμα υποκαύστων χλιαρού και θερμού οίκου

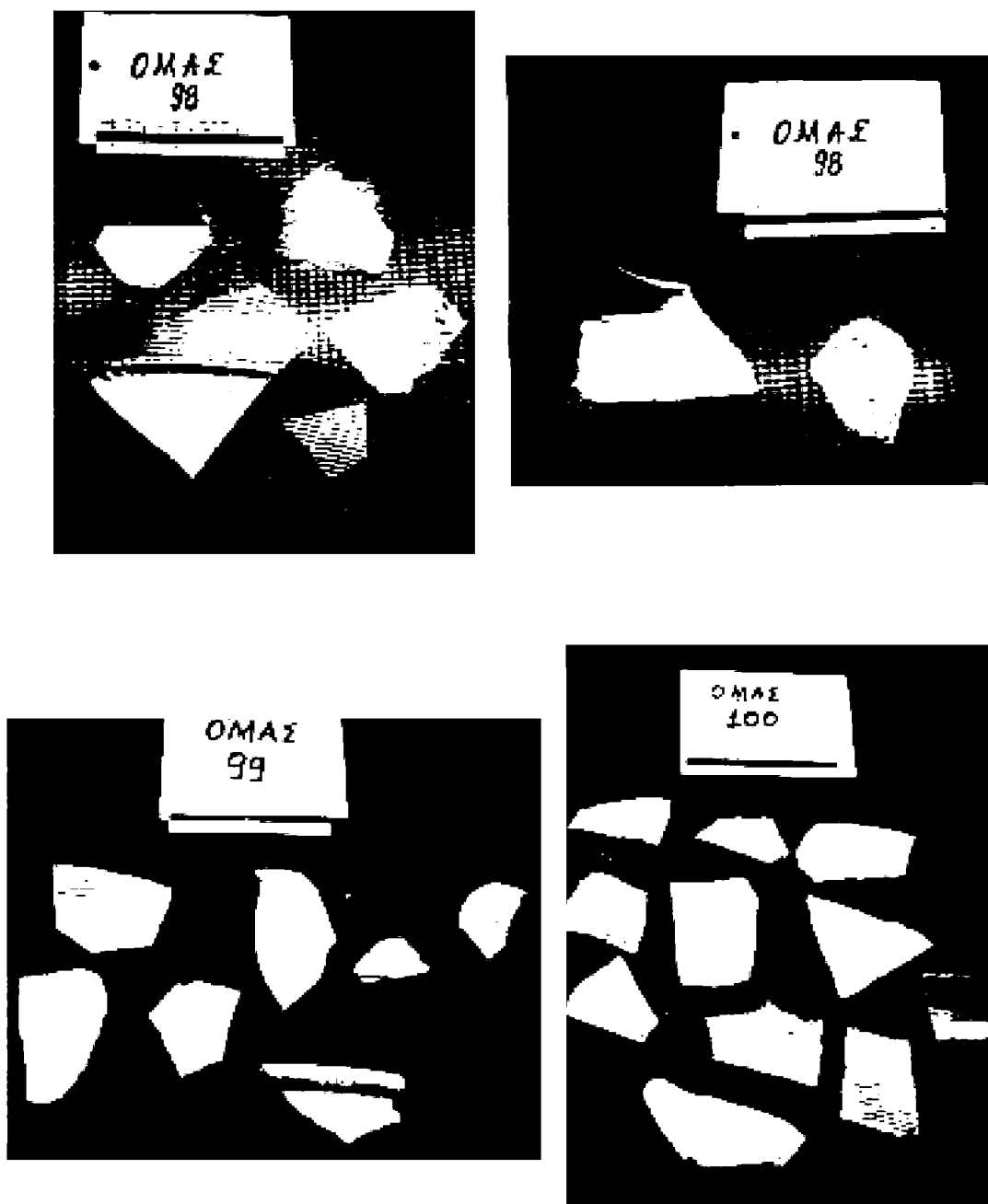

Είκ. 10. Χώρος υποκαύστων μετά την αφαίρεση του υπερυψωμένου πλακόστρωτου δαπέδου

Εικ. 11. Ἡ ἀπόφραξη τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοῦ ὑπογείου ὑπόκαυστου χώρου, ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ tepidarium στὸ caldarium

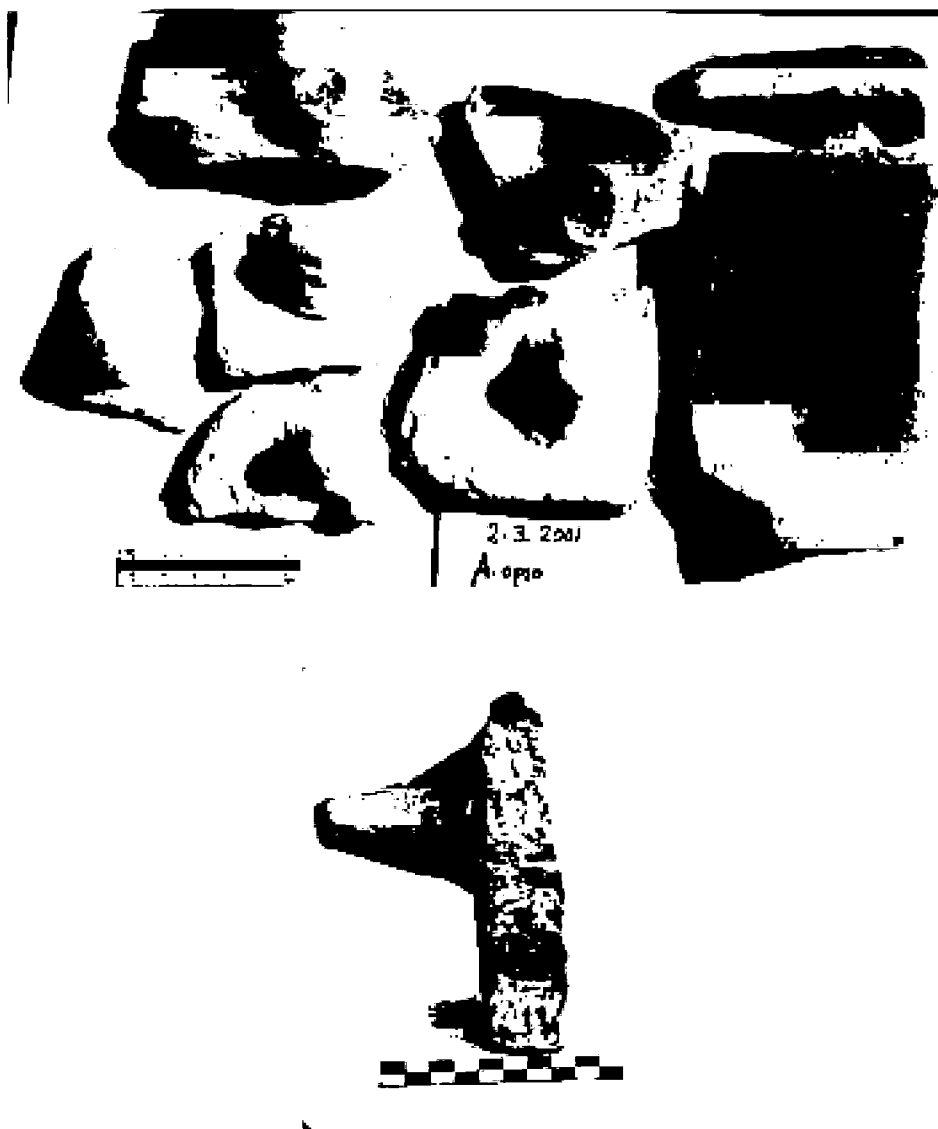

Εικ. 12. α, β, γ, δ: Κτενιωτή κεραμική από την ανασκαφή του λουτροῦ

Εἰκ. 13. Τμήμα κύτρας ἀργού τροχοῦ ἀπὸ τὴν Πάτρα (ὁδὸς Θ. Κορυδαλλέως)

Εικ. 14. Tegelae mammatae